

ISTORIE LOCALĂ ȘI CĂRȚI VECHI, LA GÂRBOVA DE SUS (SEC. XVI-XIX)

Gabriela MIRCEA, Doina DREGHICIU
Muzeul Național al Unirii Alba Iulia

Local History and Old Books, at Gârbova de Sus (16th-19th Centuries)

ABSTRACT

Structured in three constitutive parts, the study covers, more or less - sometimes only briefly - a long period in the history of the human community from Gârbova de Sus, falling between 1505 (the year of the first documentary attestation of the locality) and the sub-interval 1854-1872. Thus, during its first section (entitled *Edited Historical Landmarks*), the historical data and bibliographical references known so far, related to the subject in question, up to the beginning of the 19th century, are reviewed, making, for the first time, a new synthesis with original accents of theirs. The most consistent part is the one related to the confessional, social and political turmoil in the Valley of the three Gârbove (Gârbova de Jos, Gârbovița and Gârbova de Sus), during the so-called „movement” of Sofronie from Cioara, from the years 1760-1762, and from the following period, when the dichotomized religious options crystallized among the inhabitants of the mentioned area, those from Gârbova de Sus irreversibly opting for the status of Non-United (Oriental Greeks or Orthodox, as they were later called). A more plausible reconstruction of the line of priests of the place was attempted, starting from 1733, until the beginning of the 19th century, with the insertion of some priests not specified in the bibliography dedicated to the locality previously, such as: popa Mihăilă or popa Nistor, etc. The second section of the study, entitled *Historical Information extracted from old Books from Gârbova de Sus*, refers to the book copies themselves, with patrimonial value, referable to the Christian community of the village, as well as to the importance of the adjacent manuscript notes, on their tabs. The renewal of historical and cultural knowledge, with wider implications than the strictly local, is of inestimable value. The third section of the study, called *Unpublished Historical Landmarks*, highlights some information not previously reported in historical writing, collected from documents from 1823 - 1829 - 1855 and, in particular, from a local document, dated October 21, 1854, written by the local priest, Tiron Popa.

Cuvinte cheie: istorie locală, confruntări confesionale, carte veche românească, carte modernă românească, biserică de lemn

Keywords: local history, confessional confrontations, old Romanian book, modern Romanian book, wooden church

Studiul de față este structurat pe trei părți, având ca scop sintetizarea și perfectarea unor date istorice utile realizării unei monografii istorice a localității Gârbova de Sus. Astfel vom avea: I. *Repere istorice edite* (reșezate în desfășurarea lor cronologic-factuală și reinterpretate sensibil); II. *Informații istorice extrase din cărțile vechi de la Gârbova de Sus* (sintetizate în manieră inedită); III. *Repere istorice inedite*, urmate desigur de unele *Concluzii* (care se pot formula acum cu îndreptățire documentară și consecutiv logică).

I. Repere istorice edite (recorelate interpretativ).

Prima atestare documentară a așezării umane de la Gârbova de Sus – ca de altfel și a Gârboviței¹, așezată pe același curs al Văii Gârbovei/ Gârbovelor/ – datează din 1505 sub denumirea maghiară de „Felsőorbó” . Tot din această perioadă apare denumirea „Oláhorbó”², ca semn că ea era din vechime „românească”, dinainte de 1505 în tot cazul, și că în mod clar atunci separația de Gârbova de Jos³ era săvârșită și operantă probabil de mai multă vreme în terminologia administrativ-geografică de sorginte ungrească⁴ a vremii

¹ Suciu 1967, p. 265, care în 1750 se numea, efectiv, în limba română: „Gârbovița”, cu o utilizare anterioară mai îndelungată a termenului de sorginte slavo-română evidentă, în timp ce în limba maghiară era cunoscută mai ales sub denumirea de „Középorbó” – *Gârbova de Mijloc* (dar, în limba română denumirea aceasta nu a avut circulație, se pare!) –, precum și de „Kis Orbó” (care era traducerea în limba maghiară a denumirii „Gârbovița” și nu neapărat cea din urmă o traducere în limba română din maghiară, căci în acest caz românii i-ar fi zis așezării mai de grabă „Gârbova Mică” și nu neapărat Gârbovița, ceea ce poate fi simptomatic deși pare insignifiant sub aspect factologic curent, de epocă).

² Suciu 1967, p. 265.

³ Atestată cel puțin din 1282 sau 1285 sub denumirea latinească de cancelarie de „terra Vrbo” („Vrbo” fiind în mod destul de clar transcrierea latinizantă a oiconimului maghiar „Orbó”, sub forma „Urbo/ Vrbo”, ca denumire ungrească deja constituită, care exista realmente în 1282, nu știm însă exact de când, ea putând fi în mod evident mai veche). Dar „Vrbo” nu era neapărat denumirea originară a așezării respective (și maghiarii neapărat întemeietorii săi), ci o adaptare fonetică a unei denumiri mai vechi. Totodată, nu este chiar așa de sigur că separația în cele trei Gârbove, de Sus, de Mijloc (sau Mică) și de Jos (care pentru maghiari era și Mare) nu exista și de pe la 1282/ 1285. Ca atare, este de semnalat și faptul că maghiarii par a fi preluat în 1282/ 1285 un oiconim generic al așezărilor respective de certă origine slavo-română, pe care l-au adaptat specificului limbii lor (ceea ce lingviștii lor, de altfel foarte bine pregătiți, și acceptă în subsidiar sau efectiv). În 1299, Gârbova de Jos apărea sub denumirea de „Villa Orbo” (or, diferența de înțeles dintre „terra” din 1282 și „villa” din 1299 nouă ni se pare a fi simptomatică!), sau în 1505 ca „Nagy Orbo” (ceea ce însemna și că Gârboviței i se spunea atunci în maghiară și „Kis Orbo” nu numai „Középorbó” etc.) (Suciu 1967, p. 265). Întrebările care se pot pune sunt, așadar, dacă nu cumva și Gârbova de Sus putea fi tot atât de veche? Ileana Burnichioiu consideră că separația dintre cele două Gârbove, de Sus și de Jos, era operantă și pe la 1475, ceea ce constituie o contribuție de documentare și o interpretare înnoitoare asupra căreia ar fi bine să se mai insiste (vezi Burnichioiu 2012, p. 3).

⁴ Totodată, în acest context lingvistic nu știm cât de vechi putea fi oiconimul românesc de „Gârbova”, care poate are tangență cu termenul bulgăresc „gurbov”/ „gârbov” = cocoșat, cuvântul „gârbov” fiind și el unul vechi românesc de mult încetățenit în limbă. Forma „Vrbo”, din 1282, ar putea fi și o transcriere latinizantă a denumirii slavo-bulgare „Gurbov”, deformată sensibil spre specificul vorbirii ungrești, al limbii de cancelarie a vremii! Ca atare, încercarea istoriografică a maghiarilor de a origina oiconimul „Orbo” (care pare a fi doar o adaptare în limba maghiară a mai vechiului oiconim slavo-român „gurbov”/ „gârbov”) într-un alt termen, anume în mod expres în termenul slav „vurba”/ „vărba” = salcie, în cazul explicării denumirii maghiare a satului Gârbău, din județul Sălaj, deși pare a fi scoasă doar „din cărți”, este deosebit de interesantă și ea. Dar, și așa se recunoștea, inclusiv de către filologii maghiari, faptul că termenul era/ este/ de sorginte slavă (sau slavo-română, eventual)! Astfel, în acest context lingvistic încă incert, oiconimul „Gârbova” pare a deriva direct din termenul corespondent slav de „cocoșat”, fie din cel de „salcie”, care și ea

respective. Putem presupune că localitatea era mai veche⁵, fapt îndeobște acceptat sub aspect teoretic în legătură cu primele mențiuni documentare păstrate ale diferitelor comunități teritoriale, în sensul că adeseori acele așezări existau dinainte – chiar cu mult timp – de-a le fi fost consacrată ființarea în mărturii scrise.

Un semn indirect că localitatea românească ar fi fost chiar de secol al XIII-lea, cum se consideră că era de pildă apropiata Gârbova de Jos⁶ (cea ungurească, unde și românii au locuit din vremuri îndepărtate în timp, poate totuși chiar de prin secolul al XIII-lea și ei, alături de maghiari), îl oferă și ruinele vechii Bisericii „din Deal”, a Gârbovei de Sus, databile “la cumpăna veacurilor al XIV-lea – al XV-lea”⁷ sau doar în secolul al XVI-lea, după unii autori mai exigenți actuali cum este și Ileana Burnichioiu, care își au temeiurile lor conceptuale pentru a proceda la atare judecăți interpretative desigur, dar nu au nici ei la bază surse documentare irefutabile pentru susținerea fără drept de apel a interpretărilor lor, din păcate⁸, care edificiu prezenta cel puțin un element arhitectural arhaic integrabil romanului (un ancadrament de fereastră din zidul absidei, dar și planimetria deosebit de simplă, care putea fi și un reflex al resurselor materiale reduse ale comunității de credincioși respective⁹), detaliul respectiv făcând oarecum și o anumită deschidere cel puțin teoretică chiar și înspre secolul al XIII-lea, adică înspre o perioadă premergătoare implementării stilului gotic și în Transilvania. Acest fapt “vorbește” parcă, paradoxal, fie și în mușenie profund sugestivă, despre vechimea implicită a lăcașului de cult respectiv, care era de zid¹⁰, într-o vreme imemorială – eventual dinaintea

e mult „gârbovită” ca aspect exterior. De asemenea, nu putem ști încă sigur nici dacă așezările umane de pe cursul Văii Gârbovelor se vor fi format pe rând sau deodată (adică la intervale nu prea mari de timp, ci cvasisimultan – ceea ce denumirea lor comună de „Gârbova” ne-o sugerează), nefiind de loc sigur că Gârbovița s-ar fi format ultima și că denumirea sa era traducerea în română a celei maghiare corespondente (deși există rațiuni și pentru creditarea unei atare versiuni de interpretare în mod evident, așa cum bine realiza și Ileana Burnichioiu în 2012, raportându-se cu strictețe profesionistă la informațiile documentare existente în ziua de azi, din păcate prea puține pentru ca ele să ne permită emiterea unor aserțiuni absolute totuși), ci o denumire românească originală, cu probabilitate (?) etc.

⁵ Repertoriul 1995, p. 103-104.

⁶ Unde, în mod evident populația de etnie maghiară era bine reprezentată din cursul aceluiași secol, așa cum par a dovedi faptul respectiv și ruinele unei vechi biserici romano-catolice cu elemente gotice, probabil refăcută radical de către Iancu de Hunedoara după luptele de la Sântimbru din 1442 (vezi Tătar 2003, *passim*).

⁷ Fleșer 1999, p. 32.

⁸ Vezi de pildă Burnichioiu 2012, *passim*.

⁹ Similitudinile lăcașului fiind căutabile și la bisericile din Strei, Strei Sângeorz sau Râu de Mori, din punctul de vedere al arhaicității planimetrice – din secolul al XIII-lea, toate trei – (sau la construcții mai târzii, de secol al XIV-lea etc.) (Fleșer 1999, p. 32 sqq.).

¹⁰ Fleșer 1999, p. 32-33, apud Porumb 1978, p. 308-310 și Porumb 1998, p. 135.

interdicției pusă românilor de a-și construi lăcașuri de cult din piatră¹¹ – , într-o localitate locuită de români tot așa de multă vreme, de prin secolele al XIV-lea – al XV-lea cel puțin, de pe la 1475-1505, ceea ce este deosebit de semnificativ pentru istoria unor sate transilvane.

Însă lipsa documentelor scrise nu certifică automat și inexistența localităților. În lipsa lor cronicizată, e cert că o serie de investigații arheologice sistematice ar fi necesare pe întreaga Vale a Gârbovelor.

Despre aceeași vechime apreciabilă a lăcașului respectiv depun mărturie și urmele de pictură detectate de către Marius Porumb prin 1978, care se presupune¹² că ar corespunde unui prim strat de prin secolele al XIV-lea – al XV-lea, precum și unui al doilea strat de prin secolele al XV-lea – al XVI-lea, în legătură cu care s-a mai putut citi și un graffiti datat în 1530-1531, cu textul: „Ierei Miclia 7039”¹³ – numele respectiv fiind probabil al unui preot român al locului, ceea ce e impresionant peste timp și pare a atesta existența unei orânduiri bisericesti locale în toată regula pe parcursul primelor decenii ale secolului al XVI-lea, cum de altfel realitatea respectivă este de admis și pe baza altor surse documentare indirecte, care atestă existența satului de pe la 1505 cel puțin, chiar de pe la 1475, când, de asemenea, o viață bisericească locală ar fi putut exista acolo, cum se poate admite teoretic precum și prin raportare la ruinele bisericuței „din Deal”. Graffiti-ul constituia și un semnal că lăcașul bisericesc amintit era funcțional în prima jumătate a secolului al XVI-lea, poate totuși nu neapărat și peste 200 de ani anume în secolul al XVIII-lea, cu toată că și atunci vechiul lăcaș bisericesc de zid ar mai fi putut fi utilizat, așa cum ne sugerează din păcate nu prea sigur (ca informație istorică doar indirectă) existența încă la Gârbova de Sus, a unui clopot comandat pentru acea zidire în 1748 (dacă el nu provenea totuși de la biserică de lemn a satului din 1707, ctitorită de săteni care la acea vreme erau de confesiune greco-catolică, împreună cu păstorul lor sufletesc – putem crede, o construcție mai recentă care a fost utilizată de neuniții locului în intervalul de timp 1760/ 1762 - 1898¹⁴) – , deoarece după 1707 (de când se știe că data biserică de lemn a localității) până pe la 1898, când s-a construit actuala biserică de zid a satului, comunitatea de acolo majoritar, apoi totalmente, greco-catolică a utilizat lăcașul de cult din lemn și nu vechea bisericuță de zid, care construcție de lemn demontabilă, extrem de bine făcută și durabilă pe parcursul a două secole, era perfect vandabilă în

¹¹ Vezi Pop 2017, p. 84 (interdicție de la 1279, nu neapărat categoric implementată, dar stipulată explicit atunci) etc.

¹² Sau nu neapărat, actualmente.

¹³ Dumitran 2012, p. 200.

¹⁴ Vezi Sima 2022, p. 85.

momentul demontării sale, ea fiind vândută în anul 1900 greco-catolicilor din Berghin¹⁵.

Pentru ideea funcționării încă a lăcașului bisericesc vechi cu hramul probabil al „Sfântului Nicolae” sau mai de grabă al „Sfinților Arhangheli”, până spre mijlocul secolului al XVIII-lea, pledează după unii autori actuali, unul dintre clopotele provenite de la acesta, care datează în mod cert din anul 1748¹⁶, precum și „arhaismul” autentic al icoanelor vechi ale bisericii „din Deal”, în special al icoanei de hram reprezentându-l pe „Sfântul Nicolae”, atribuită lui Iacov Zugrav, ceea ce postează lucrarea, totuși, în secolul al XVIII-lea și o leagă în fond de fosta biserică de lemn a satului¹⁷, sau cel al valoroaselor sfeșnice brâncovenești¹⁸ provenite tot de acolo, cum se afirmă actualmente, dar nu există documente certe în acest sens, anume în cel al certificării incontestabile a provenienței lor de la bisericuța de zid și nu de la cea de lemn.

Nu știm totodată prea bine din surse documentare care au fost raporturile reale dintre aceste edificii bisericești ale satului, unul de zid și celălalt de lemn, pe parcursul secolului al XVIII-lea (sau al celui de-al XIX-lea), pe etape distincte, bine diferențiate, prin raportare la uniți și neuniți cu deosebire. În acest context ne putem întreba și dacă nu cumva artefactele bisericești respective, cu valoare patrimonială deosebită, proveneau de fapt numai de la vechea biserică de lemn a satului, nu și de la cea de zid din „Deal”, cum tindem să le considerăm noi acum în virtutea logică a noii sinteze de istorie locală, pe care o încercăm cu prilejul studiului de față, în mod special în lumina unei importante detalieri documentare pe care o datorăm Ioanei Rustoiu, care a arătat în 2009 că în 1865-1872, biserica ortodocșilor de la Gârbova de Sus era cea de lemn și în niciun caz cea de zid, mult mai mică și mai veche, pe care de altfel tot ei o gestionau atunci, lăsând-o de fapt să se ruineze de la sine. Edificiul monumental amintit, pe la 1760-1762 le revenise greco-catolicilor, mult reduși numeric, ceea ce are o relevanță retroactivă deosebită în sensul că Biserica mai mare a satului putea avea același statut încă de pe la 1760-1762, iar cea de zid le putuse reveni ortodocșilor numai după ce greco-catolicii au dispărut cu totul din sat probabil înainte de finele secolului al XVIII-lea, moment în care o parte din bunurile bisericuței de zid, câte mai rămăseseră, au putut fi adjudecate de către ortodocși (nu neapărat clopotul din 1748 sau sfeșnicele brâncovenești etc., care au putut face parte de la început doar din inventarul bisericii de lemn).

Informațiile despre trecutul istoric al locuitorilor de pe Valea Gârbovei, în special cele legate de așezarea de la Gârbova de Sus, sunt extrem de

¹⁵ Cristache Panait 1987, p. 51-52.

¹⁶ Vezi Sima 2022, p. 165.

¹⁷ Și al celorlalte icoane vechi păstrate, reprezentându-i pe: „Isus Hristos” („Deisis”), „Maica Domnului cu Pruncul” și „Arhanghelul Mihail” (*Ibidem*, p. 161-164).

¹⁸ *Ibidem*, p. 166, 167.

parcimonioase (dar nu lipsesc chiar cu totul, unele datând chiar din secolul al XIII-lea, fie și indirect și doar interpretativ, dacă admitem că localitatea putea exista de pe-atunci cel puțin sub aspect teoretic, în paralelism cu Gârbova de Jos care știm că era locuită încă din acel secol cu probabilitate și de români.

Servesc aceluiași progres de documentare inclusiv datele sintetizate într-un merituos studiu racordat realităților de pe teren în 2012 de către Ileana Burnichioiu¹⁹, care este cea mai recentă lucrare dedicată spațiului respectiv și locuirii sale din trecut, cu interesante interpretări aplicate vestigiilor păstrate acolo, inclusiv puținelor informații documentare sigure existente despre localitățile Văii Gârbovelor, cunoscute până acum).

Astfel, completând informațiile explicite vehiculate în literatură despre acest sat, putem semnala unele date inedite sau doar nesintetizate neapărat în texte explicative mai dezvoltate până acum, după cum urmează:

În 1733, se semnala la Gârbova de Sus, în cadrul conscripției greco-catolice zisă a lui Ioan Inochentie Micu Clain și în documentele comitatense colaterale, existența unei comunități de credincioși greco-catolici de 40 capi de familie, sau de aproximativ 200 suflete, păstorite de 2 preoți care se declarau greco-catolici și ambii se numeau *popa Ion* („Iuon”)²⁰. Interesant este însă că apartenența la unire a celor doi preoți ai satului era îndoielnică, după unele aprecieri oficiale nefavorabile lor, deoarece ambii fuseseră ordinați la Arad, de episcopul de rit răsăritean Ioanichie Martinovici (1710-1721) și nu aveau, de fapt, acte doveditoare ale apartenenței lor reale la Biserica greco-catolică transilvană (doar, se pare, propriile lor mărturii verbale)²¹.

Astfel, primul popă „Iuon”, paroh al locului, care de altfel și stătea în casa parohială – existentă de la acea vreme ca semn al unei tradiții și orânduirii bisericesti statornice probabil mult mai vechi, era om liber (în mod uimitor, deoarece ceilalți locuitori ai satului erau iobagi), de origine din Țara Românească („est Libertinus”, „cum sit pure ex Valchia”²²), ceea ce ni se pare a fi deosebit de interesant sub aspectul ilustrării concrete a raporturilor permanente care au existat între români, în ciuda granițelor politice despărțitoare, ale diferitelor epoci istorice. El era totodată și monogam (căsătorit o singură dată), neavând feciori în întreținere²³, dar, deși, se declarase unit, conscriptorii comitatensi îl considerau totuși *schismatic*: „est monogamus et schismaticus”²⁴.

¹⁹ Vezi Burnichioiu 2012, passim.

²⁰ Josan, Fleșer, Dumitran 1996, p. 26.

²¹ *Ibidem*, p. 59.

²² *Ibidem*.

²³ Fie pentru că era tânăr, abia ordinar (ceea ce nu pare a se verifica, deoarece el fusese uns ca preot tot de către Episcopul Ioanichie Martinovici al Aradului, în intervalul 1710-1721, deci în urmă cu mai bine de un deceniu, dacă nu cu două chiar), fie pentru că nu îi fusese dat să aibă feciori pur și simplu, până la acea dată.

²⁴ Josan, Fleșer, Dumitran 1996, p. 59.

Averea sa mișcătoare nu era chiar neglijabilă deoarece el era înregistrat cu 2 boi, 8 cai, 8 vaci sau juninci, 5 oi, 5 porci și un stup de albine²⁵.

Faptul că locuitorii români de la Gârbova de Sus aveau relații atât de strânse cu lumea românească de dincolo de munți, prin intermediul unui preot important al locului recunoscut de ei ca păstor sufletesc, care era originar din Țara Românească, este desigur grăitor despre subtila osmoză cultural-spirituală care a fost mereu promovată sub o formă sau alta, la nivelul întregii comunități a românilor, în ciuda partajărilor statale politice ale diferitelor vremuri istorice, ceea ce părea a se verifica și în satul avut în vedere de noi acum, fie și doar printr-un singur reprezentat al acestor pendulări îndelungate, practicate permanent din mare vechime la nivelul entității de neam respective, în cazul preotului respectiv cu sugestive pendulări între Țara Românească, Arad²⁶ și Gârbova de Sus, satul așezat în inima Principatului transilvan, în intervalul de timp al anilor 1710-1721, mai de grabă al anilor 1713-1721 (de după decesul vlădiciei Bălgradului Atanasie Anghel, căci, dacă el ar fi venit la Gârbova de Sus în anii 1710-1713, ar fi fost hirotonit în Ardeal), sau chiar al anilor 1718-1721, anume într-o perioadă imediat următoare încheierii tratatului de pace de la Passarowitz în 1718, ceea ce ar fi putut favoriza deplasările mai în voie ale oamenilor dincolo de granițele dintre state, în vremuri mai liniștite, de pace.

Însă, în acest caz, al hirotonirii sale probabile mai târziu, anume în intervalul 1718-1721, acest popa „Iuon” ar fi putut avea prin 1733 în jur de 40-43 de ani, el fiind poate relativ mai tânăr decât celălalt preot omonim al satului, care putuse fi sfințit înaintea sa, în intervalul de timp 1710-1721. Cu toate acestea, dat fiind faptul că întâiul preot amintit anterior era om liber (iar celălalt doar iobag), el părea a fi fost preotul paroh cel mai important al satului, în 1733.

Sigur, pentru a putea profesa într-un atare sat ardelean, un preot venit de dincolo de munți trebuia să fie recunoscut de ierarhia ecleziastică românească transilvană²⁷, precum și în mod absolut esențial de către domnul stăpân al

²⁵ *Ibidem*.

²⁶ Unde cel menționat fusese hirotonit în chip destul de uimitor pentru un candidat la preoție venit de dincolo de munți, dar, probabil, nu și după 1713, anul morții Episcopului Bălgradului Atanasie și înainte de 1721, când a fost recunoscută oficial succesiunea lui Ioan Giugu Patachi, anume în timpul unor ani incerti ai unei nedorite nefuncționări așa cum s-ar fi convenit a ierarhiei bisericesti superioare a românilor transilvăneni, astfel că, în atare condiții, orientarea candidatului respectiv la preoție înspre Aradul Episcopului Ioanichie Martinovici nu pare a fi fost chiar lipsită de un sens mai profund, legat de realitățile confesionale intern transilvane ale momentului (!).

²⁷ Să aibă susținerea protopopului zonal – și acest preot „Iuon” de la Gârbova de Sus părea a se fi bucurat în chip real de sprijinul protopopului Ion de la Geomal, pe la 1733 și anterior din primii ani ai funcționării protopopului, sau al unui antecesor al său de pe la 1710-1721, în genul mai vechiului protopop al zonei Iancu, care l-ar fi putut accepta la începuturile activității sale preoțești pe acest candidat la preoție venetic – și chiar al administrației superioare a Episcopiei românești transilvane, putem de asemenea crede, în cazul unor preoți veniți de sub alte stăpâniri statale politice sau oricum hirotoniți în afara Principatului transilvan!

pământului pe teritoriul căruia el urma să se stabilească, în afara unui atare acord recunoașterea lui oficială neputând fi posibilă.

Celălalt preot omonim al Gârbovei de Sus era un localnic („ex pago Felső Orbo”), de condiție socială iobăgească („Iobbagio”), ca supus personal al ilustrității sale augusta doamnă Iosika, soția „illustrissimului” domn Samuel Bethlen (probabil, fiul fostului grof omonim²⁸), femeie cu zestre personală primită ca moștenire familială putem crede, care deținea ori întreaga proprietate de la Gârbova de Sus, ori parte din ea la acea vreme²⁹.

Eeste evident, totodată, că majoritatea absolută a locuitorilor (considerați în Conscriptie, ca „hospites ignobiles”³⁰) erau iobagi (probabil ai aceiași stăpâne de pământ, dacă nu vor fi existat și alți posesori de părți de domeniu în același loc, la acea vreme).

Acest preot Ion, de-al doilea, fusese ordinar la Arad, cu probabilitate în intervalul 1710-1714 (posibil între 1713-1714), de vreme ce avea deja un fecior de 18 ani Ilie („Ilia”), urmat de alți 4 feciori și anume: Petru, de 16 ani, Crăciun („Kracsun”) de 12 ani, Vasilie („Vaszilia”) de 4 ani și Nistor („Nisztor”) de 1 an³¹. Este clar și că acest preot din urmă nu locuia în casa parohială și nu avea ca avere mișcătoare decât doi boi³², ceea ce era puțin totuși la o familie cu multe guri de nutrit ca a sa.

Colegii de cler apropiați ai acestor doi preoți greco-catolici de la Gârbova de Sus, în 1733, erau popa Medrea de la Gârbovița³³ și popa Nistor de la Gârbova de Jos³⁴.

După mișcarea lui Visarion Sarai din 1744, situația confesională a comunităților românești de la Gârbova de Jos, Gârbovița, Gârbova de Sus până

²⁸ Al lui Samuel Bethlen (1663-1708).

²⁹ Josan, Fleșer, Dumitran 1996, p. 59.

³⁰ *Ibidem*.

³¹ *Ibidem* (căci, și el fusese ordinar de Episcopul Ioanichie al Aradului, cum se știe cu siguranță pe bază de document incontestabil, iar primul său născut, fecior, putuse fi conceput prin 1715, ceea ce ar fi însemnat că se putuse însura cel mai repede, prin 1714, sau 1713 etc., dar acestea nu sunt decât presupuneri și nu certitudini istorice).

³² *Ibidem*.

³³ Care era iobag al Colegiului reformat de la Aiud (“Iobbagio Collegi[i] Nagy Enyed”) originar din Gârbovița („ex praefato pago Kis Orbo”) și unit, pe deplin recunoscut de oficialitățile comitatense pe baza dovezii furnizată de el prin atestatul conferit lui de către părintele iezuit “Franciscus Csernowitz”, la Cluj în anul 1722 – credem noi (vezi *ibidem*, p. 60).

³⁴ *Ibidem*. Popa Nistor de la Gârbova de Jos păstora 32 capi de familie, adică aproximativ 160 suflete de credincioși, declarați și ei uniți ca preotul lor, și în mod destul de ciudat pentru că deși păstoriții săi, care erau cu toții de condiție socială iobăgească (se poate crede), el era om liber (“est Libertinus”), și chiar dacă fusese taxat ca „poligam”, el nu avea preoteasă. Avea în întreținere un fecior Petru de 18 ani, precum și unul „Jankul” de 13 ani. Nu ni se spunea de unde era el originar, dar, cum fiul său „Pătru” va fi hirotonit la București, am putea crede că și popa Nistor ar fi putut fi originar tot din Valahia, ca popa „Iuon”, de la Gârbova de Sus. Ca avere mișcătoare, era înregistrat cu: 6 boi, 1 cal, 1 oaie (nici măcar cu o vacă sau junincă).

să se fi menținut aceeași, în sensul rămânerii credincioșilor respectivi în sânul Bisericii greco-catolice transilvane (cel puțin în aparență). Ca atare, în cadrul *Conscripției* greco-catolice, zisă a lui Petru Pavel Aaron, din 1750, se înregistrează următoarele date: 1. la Gârbova de Jos: o biserică, cu 220 credincioși, 2 preoți funcționali (dintre care unul putea fi tot popa Nistor din 1733, care și l-ar fi putut eventual asocia în activitatea preoțească pe fiul mai mare Petru, aflat în funcțiune acolo prin 1761³⁵), dotația bisericească a parohiei constând dintr-un teren cultivabil de 4 cubuli și o fâneață de 4 care de fân³⁶; 2. la Gârbovița: o Biserică, cu un preot și 184 de suflete de credincioși, dotația preoțească constând dintr-un teren arabil de 12 cubuli și o fâneață de 3 care de fân; 3. la Gârbova de Sus: o biserică³⁷, un preot (era un semn că unul din popii „Iuon” de la 1733 nu mai funcționa sau nu mai era în viață³⁸) și 373 de credincioși (ceea ce era spectaculos ca spor al credincioșilor), dotația bisericească constând dintr-un teren arabil de 11 cubuli și o fâneață de 5 care de fân³⁹.

În aceste parohii, grație activității deosebit de energice a protopopului Ion de la Geomal⁴⁰, nepetrecându-se în intervalul 1744-1750 frământări confesionale grave, care să ducă la dezicerea de unire a unei părți importante a credincioșilor, dar, spre sfârșitul deceniului șase al secolului al XVIII-lea, situația confesională a locuitorilor români de pe Valea Gârbovelor va fi cu totul alta sub acest din

³⁵ Miron 2004, p. 378; preotul unit al locului „Petru” – de bună seamă fiul omonim al fostului preot unit al locului Nistor, care în 1733 avea 18 ani și deci se născuse prin 1714/ 1715, ceea ce însemna putem crede că prin 1761 avea 46/ 47 de ani – era alungat din casa parohială în 16 aprilie 1761 de către foștii săi enoriași, care reveniseră în număr mare, aproape la unison, la neunire. Dar el a fost reinstalat în funcție și a salvat parohia unită de la Gârbova de Jos care se menținea și pe la 1874, sau ulterior până în 1948 (vezi de pildă Retegan 2006, p. 456, 457, 459, 469; Șematism 1900, p. 121 sqq.).

³⁶ Se produsese o diminuare a dotației bisericești din cauza faptului că unul din domni de pământ de la Gârbova de Jos luase în folosință abuzivă unele terenuri ale acesteia, de câțva timp (Josan, Fleșer, Dumitran 1996, p. 86). Despre aceste rapturi se relatează bibliografic și în 2004, în sensul că ele se agravasera între timp (Miron 2004, p. 384-385). Este astfel clar că mai mulți stăpâni de pământ dețineau moșii în perimetrul localității, cel puțin doi, anume: Colegiul Reformat din Aiud și groful Teleki Sándor (1679-1760). De altfel, dintre cele mai mari pierderi materiale ale dotației bisericești ale uniților transilvani era considerată și răpirea pădurii parohiei din Gârbova de Jos evaluată la 600 de florini, însușită în forță de către nobilul Teleki Sándor prin 1755 și care „nu fusese recuperată nici 12 ani mai târziu” (*Ibidem*, p. 401).

³⁷ Putea fi acesta și un semn că biserica „din Deal” nu era funcțională încă de-atunci, dar nu știm nimic sigur în acest sens, mai ales că în 1760-1762 vechea Biserică de zid părea a le fi fost repartizată uniților – .

³⁸ Noi înclinăm să credem că acesta din urmă, fiind sensibil mai în vârstă, ar fi putut deceda în preajma realizării *Conscripției* din 1750 (oricum între anii 1733-1750), dar nu e exclusă nici cealaltă variantă de interpretare!

³⁹ Josan, Fleșer, Dumitran 1996, p. 80.

⁴⁰ Miron 2004, p. 464.

urmă aspect, tulburările insinuându-se și acolo, cu mari frământări de conștiință religioasă și identitar românească ale sătenilor.

Numărul credincioșilor uniți de la Gârbova de Sus, crescuse, în 16-17 ani, anume în 1750 față de 1733, cu 86-87%, adică, aproape se dublase (ceea ce ar putea însemna și că în 1733 nu se înregistrase în conscripția greco-catolică întreaga suflare a satului). Procentul de creștere a numărului de credincioși uniți la Grâbovița era de 68,4%, în același interval de timp, iar la Gârbova de Jos de aproximativ 37% (dar și așa, procentul de creștere a greco-catolicilor era notabil).

În 12 aprilie 1760, ortodocșii din Gârbova de Sus, ca majoritari aproape absoluți, putem crede, și-au revendicat cea mai mare și mai funcțională biserică a satului (cea de lemn, existentă acolo din 1707, dar încă foarte bine conservată), cea cu hramul „Sfântului Nicolae” (?), inclusiv dotația ecleziastică a acesteia, evaluată la acea dată la un teren agricol de 5 cubuli și o fâneață de 7 care de fân⁴¹ (ceea ce părea a corespunde unei diminuări a celei din 1750).

În 16 aprilie 1761 era alungat din casa parohială preotul greco-catolic Petru din Galda de Jos și evenimentul era de mare mirare cel puțin aparent, deoarece în *Conscripția* lui Buccow nu se înregistrase nici un enoriaș ortodox, după cum se va observa și din cele relatate de noi în continuare.

În 4 iunie 1760 fusese alungat din casa parohială și preotul unit din Grâbovița⁴².

Conform conscripției oficiale, a lui Buccow, din 1760-1762, pe Valea Gârbovelor se înregistrau următoarele date: 1. la Gârbova de Jos exista o singură biserică, o casă parohială și un singur preot unit, de bună seamă, Petru, care păstora 46 familii de uniți (ceea ce însemna în jur de 230 suflete), dotația bisericească fiind constituită dintr-un teren agricol de 5 cubuli (ceea ce era puțin, în continuare, adică nu se recuperaseră bunurile bisericesti imobile răpite), precum și dintr-o fâneață de 4 care de fân⁴³ (situația reală era mai tensionată)⁴⁴; 2. la Grâbovița sciziunea confesională era deja produsă pe față, deoarece se consemna existența unei biserici atribuită neuniților (deși aceștia nu aveau încă preot propriu), care însumau 27 de familii (aproximativ 185 de suflete), în timp ce uniții, constituiți dintr-o singură familie, aveau un preot care beneficia el, sau comunitatea neuniților totuși mai de grabă, de o dotație bisericească importantă

⁴¹ *Ibidem*, p. 386.

⁴² *Ibidem*, p. 378.

⁴³ Josan, Fleșer, Dumitran 1996, p. 90.

⁴⁴ Vezi și Câmpeanu 2009, Anexa/ „Preoți și comunități confesionale românești în comitatul Alba în veacul al XVIII-lea” [martie 1761]//, p. 264: la Gârbova Ungurească („Magyar Orbó”), sub patronajul generalului Adolf Nikolaus von Buccow, se înregistrau: un preot unit și 9 familii de aceeași confesiune, în timp ce familiile neunite se cifrau la 46, iar biserica, în aceste condiții, în ciuda faptului că neuniții erau minoritari, le rămânea lor, adică uniților (“Müssen aber Uniert bleiben”)!

constând dintr-un teren arător de 12 cubuli, o fâneață de 5 care de fân, o vie de 30 urne de vin – care nu era de loc neglijabilă și apăruse din senin cumva între bunurile Bisericii –, inclusiv de o casă parohială (din care preotul greco-catolic fusese alungat în 4 iunie 1760, moment în care satul preluase și lăcașul bisericesc, putem de asemenea crede)⁴⁵; 3. la Gârbova de Sus se înregistrau 2 preoți greco-catolici care aveau și Biserică – probabil cea de zid a satului, „din Deal”, pe care ar fi folosit-o și pe la 1701 moment în care se produsese aderarea lor la unire⁴⁶ –, dar familiile păstorite de ei se reduceau la doar 8 (sau 16 suflete) – ceea ce la verificările realizate în prezența generalului Buccow în martie 1761 nu corespundea realității de pe teren –, în timp ce neuniții care și ei își aveau Biserica lor erau păstoriți deja de un preot propriu (al cărui nume din păcate nu ni se făcea cunoscut) și însumau 82 de familii⁴⁷, neștiind noi acum prea bine cine administra dotația bisericească a satului, care consta dintr-un teren arabil de 5 cubuli, o fâneață de 3 care de fân, o vie de 20 de urne, preotul neunit având o Biserică deosebită de a greco-catolicilor, dar nu știm dacă și casă parohială⁴⁸.

Ceea ce era destul de uimitor, anume cum reușiseră să se miște defecționarii de la unire atât de repede și să opereze diferențierea confesională respectivă de loc ușoară cu mare hotărâre și în mod rapid, în ciuda susținerii deosebit de mari de care se bucurau uniții din partea oficialilor imperiali, a

⁴⁵ Josan, Fleșer, Dumitran 1996, p. 90. Vezi și Câmpeanu 2009, p. 264-265: într-o primă fază se înregistrau la Gârbovița („Közép Orbó”) un popă unit și 7 familii de aceeași confesiune, adică vreo 70 de suflete (!) („So in 70 Seelen bestehen”), comentându-se și că „Die Kirche ist bin ihren eigenen Einkünften erbauet und in 1760 durch die Non Unitos occupieret worden”, ceea ce însemna că edificiul bisericesc fusese construit pe spesele satului, motiv pentru care sătenii reîntorși la neunire și revendicaseră construcția ocupând-o în 1760; după „Perceptoral Bericht”, se înregistraseră 2 popi uniți, nici o familie de uniți precum și 28 de familii de neuniți, în aceste condiții Biserica satului rămânându-le în mod fără echivoc celor din urmă; într-o a doua versiune de verificare la fața locului a situației confesionale de la Gârbovița, în prezența generalului Buccow însuși, se poate admite, se înregistrau 3 preoți uniți (sic!) și o familie de uniți, restul, de 27 de familii menținându-și opțiunea pentru neunire, ceea ce însemna că biserica satului le rămânea în continuare celor din urmă.

⁴⁶ Sau, într-o primă fază, chiar cea de lemn din 1707, pe care și-ar fi dorit-o în sensul gestionării ei în continuare așa cum făcuseră și până atunci, dar se pare că așa ceva nu a mai fost posibil când satul întreg s-a mobilizat împotriva uniților aproape inexistenți (cele 8 familii declarate ca unite inițial păreau a fi fost fictive) și a luat energie în stăpânire lăcașul bisericesc realmente funcțional al locului!

⁴⁷ Sau aproximativ 410 suflete. Vezi și *Ibidem*, p. 264: la Gârbova de Sus („Felső Orbó”) se înregistraseră conform dării de seamă a protopopiatului 2 popi uniți și o familie de aceeași confesiune, ceea ce corespundea și cu Conscriptia perceptorală, precum și existența a 82 de familii de neuniți, condiții în care și generalul Buccow era obligat să accepte faptul că biserica satului (cea de lemn din 1707) le revenea neuniților (încă de atunci putem crede, așa cum era ea și în 1865 de pildă!), mai ales că se nota și că sătenii ocupaseră în forță lăcașul în cursul lunii aprilie 1760, care „nu se știa de cine fusese construit”, conform textului: „Wer die Kirche erbauet, ist unbekannt und haben solche die Nicht Unierten im April 1760 occupieret”.

⁴⁸ Josan, Fleșer, Dumitran 1996, p. 90.

generalului Buccow în mod special. Astfel, dacă în mod cert credincioșii reînțorși la neunire din Gârbova de Sus dispuneau încă din 1760-1762 de o biserică proprie, de ce nu apar totuși cele două biserici ale satului (care în mod cert existau în 1760-1762, conform inclusiv *Conscripției* lui Buccow), pe harta tereziano-iosefină a localității respective, din 1769-1773? Pentru că numai una era în uz? Deoarece cea de zid fusese deja dazafectată și lăsată în paragină încă de pe la 1769-1773, sau și din 1707 (dar și așa ar fi putut figura pe hartă ca o ruină importantă a locului)? Pentru că bisericile de lemn nu au intrat sistematic în atenția cartografilor oficiali ai împărăției austriece? Chestiunea ar trebui cercetată mai în detaliu, desigur.

În orice caz, greco-catolicii de la Gârbova de Sus dispar cu totul în primele decenii ale secolului al XIX-lea⁴⁹, iar vechea biserică de zid fusese lăsată în paragină, nu știm precis de când anume, ea nemaipărând a fi funcțională pe întreg parcursul secolului al XIX-lea, ori poate și din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea (după 1760-1762) sau de pe la sfârșitul său (după 1777 mai de grabă, cu probabilitate).

În *Conscripția* neunită din 1766 se înregistrau la Gârbova de Sus 102 bărbați și 108 femei – în total doar 210 suflete⁵⁰ (ceea ce era prea puțin prin raportare la populația mai numeroasă a satului în orice caz la acea vreme), iar la Gârbovița doar 33 bărbați și 49 femei, în total 82 suflete⁵¹ de aceeași confesiune (ceea ce relevă faptul că au putut exista oscilații în fața diverșilor conscriptori, fie că erau confesionali sau ai administrației de stat oficiale, la nivelul locuitorilor zonei date, care au fost supuși unor presiuni opționale mari, greu de tranșat definitiv, inclusiv unor inerente ezitări).

Este, de asemenea, de notat faptul că nu se făcea în 1766 nicio mențiune despre neuniții de la Gârbova de Jos⁵², unde încă în 1767 ei erau majoritari⁵³, deși ulterior satul a ales sau i s-a impus (din necesități practice materiale, din obediență față de stăpânii de pământ, sau datorită persuasiunii popii Petru, rămas

⁴⁹ În *Schematismele* unite din 1835 și 1842 nu se specifică niciun enoriaș unit la Gârbova de Sus (necum o parohie, sau o filie de aceeași confesiune). Vezi Schematismus 1835, p. 30: la Gârbovița exista atunci o parohie unită cu 256 suflete păstorite de Teodor Ciungar, dar era ciudat că nu se specifică nici o parohie de aceeași confesiune la Gârbova de Jos, ceea ce trebuia să fie o omisiune a oficialilor ecleziastici de la Blaj, deoarece întreaga suflare de români a satului era de bună seamă la aceea dată afiliată Bisericii unite transilvane și Schematismus 1842, p. 30: unde figura atât parohia de la Gârbovița cu 307 suflete și același paroh Teodor Ciungar, cât și cea de la Gârbova de Jos cu 540 de suflete păstorite de preotul Ioan Nicola.

⁵⁰ Josan, Fleșer, Dumitran 1996, p. 96. Anterior, în 1760-1762, neuniții păreau a fi fost mult mai mulți.

⁵¹ *Ibidem*. Ulterior, prin 1820, după defecțiunea în masă a locuitorilor de la neunire, parohia unită de la Gârbovița a fost refăcută, ea existând și în 1900 etc. (vezi Șematism 1900, p. 122).

⁵² *Ibidem*.

⁵³ Vezi Dumitran, Dumitran, Laslo 2009, p. 162.

un influent preot al locului în ciuda faptului că el fusese la un moment dat alungat de săteni), să opteze integral pentru menținerea unirii.

În 1767, cu ocazia unei *Conscripții* confesionale unite, situația tensionată și oscilantă de pe Valea Gârbovelor pare a se fi stabilizat pe moment, în sensul că la Gârbovița și Gârbova de Sus nu mai existau comunități greco-catolice (sau oricum numărul greco-catolicilor devenise infim), toți locuitorii așezărilor respective trecând aparent la ortodoxie (deoarece localitățile acestea nu figurează în *Conscripția* greco-catolică menționată), un singur capăt de pod al unirii bisericesti fiind menținut cu încăpățănare doar la Gârbova de Jos, unde exista o parohie unită – e drept, mult mică sau aproape anihilată –, în frunte cu mai vechiul preot greco-catolic al locului Petru (despre care ni se relatează în 1767 că fusese hirotonit, înainte vreme la București – ceea ce este deosebit de interesant în biografia sa – și doar blagoslovit de Episcopul Petru Pavel Aaron de la Blaj, deci faptul că el era unit „făcut” ulterior, deoarece fusese sfințit în ritul răsăritean ca neunit, în Valahia), care păstora doar 4 familii (cu 9 suflete) de credincioși de aceeași confesiune, dar cu toate că această comunitate de enoriași rămași fideli Blajului era realmente minoritară, biserica satului le-a fost arondată lor, dotația preotului unit fiind constituită în acel moment dintr-un „fond de dinlontru” de numai un cubul (sau o „găletă”/găleată), o fâneață de 5 care de fân, respectiv dintr-un venit în bani diminuat apreciat la doar 24 de florini renani pe an⁵⁴.

În 1767, preot greco-catolic la Gârbova de Sus era Teodor Popovici, un localnic (cu probabilitate fiu de preot, de vreme ce își zicea după moda sârbească practică și la Arad, „Popovici”)⁵⁵, nemaifiind amintiți alți preoți ortodocși în zonă – pe Valea Gârbovelor – deși opțiunea pentru ortodoxie părea a fi fost majoritară încă și la Gârbovița și Gârbova de Jos⁵⁶, atunci.

Să fi fost acest preot Teodor, un fiu născut după 1733 al unuia din foștii preoți greco-catolici ai satului din 1733 (al localnicului „popa Iuon” eventual, care avea în acel moment al Conscripției lui Ioan Inochentie Micu Clain 5 fii, niciunul însă numit Teodor)? Cu probabilitate, da (sau în ultimă instanță al celui alt preot „Iuon” din 1733, care era venit din Valahia și părea a fi fost sensibil mai tânăr, dar nu avem informații reale în acest sens, din păcate). Dacă popa Teodor sau Toader ar fi fost fiul celui din urmă preot menționat anterior el

⁵⁴ *Ibidem*, p. 162, 220. În legătură cu această dotație preoțească se menționau ca posibile surse de îmbunătățire a sa restituirea (nu neapărat de către neuniți!) a unui venit anual de 160 de florini – destul de substanțial – (care ar fi provenit cu probabilitate dintr-o moară, o pădure sau altă sursă de producere a lui!), a unuia de 600 florini (la cât era evaluată pădurea pe care și-o însușise cu de la sine putere fostul nobil al locului Teleki Sándor și care nu era recuperată încă atunci, considerată că le-ar fi revenit de drept tot uniților, deși ei erau în mod cert minoritari în acel moment) etc.

⁵⁵ Josan, Fleșer, Dumitran 1996, p. 104.

⁵⁶ Vezi *Conscripția* preoților neuniți din 1767 (Josan Fleșer Dumitran 1996, p. 104-109).

ar fi avut statutul social al unui om liber (de vreme ce și prezumtibilul său tată îl avusese)!

În pandant, un preot greco-catolic al Gârbovei de Sus putea fi (cu probabilitate) pe la 1777 popa „Nisztor”⁵⁷, iubitor de carte, deoarece numele lui era consemnat printre debitorii Tipografiei din Blaj, față de care era dator la acea vreme cu 2 florini renani⁵⁸. În deceniul al 8-lea al secolului al XVIII-lea se mai putea menține *in extremis*, putem crede până la proba contrarie, în lumina acestei informații, separația confesională între ortodocșii majoritari și greco-catolicii minoritari (al căror preot putea fi în 1777 în mod destul de admisibil popa Nistor). Ar fi putut fi frați cei doi preoți ai Gârbovei de Sus, Teodor și Nistor, din deceniile 7 și 8 ale secolului al XVIII-lea, chiar dacă unul era greco-catolic, iar celălalt ortodox? Puțin probabil mai ales dacă avuseseră opțiuni confesionale diferite (ceea ce nu știm însă sigur)⁵⁹!

Pe la 1768 (chiar și de pe la 1761) părea a fi funcționat la Gârbova de Sus și „popa Mihăilă”, deținător la acea vreme al unui valoros exemplar al *Cazaniei lui Varlaam* de Iași, din 1643⁶⁰, neunit și el (credem noi), câtă vreme contemporanul său unit – noi așa înclinăm să îl considerăm mai mult totuși, până la anularea pe bază documentară a unei atare posibilități, părea a fi fost numitul anterior popă Nistor, care putea funcționa acolo prin 1777 împreună cu numitul deja preot neunit al locului Teodor (sau Toader cum apărea în alte surse documentare de mai târziu).

Însă figura acestui preot al locului, Mihăilă, este foarte interesantă de asemenea la rândul său (el părând a fi un preot luminat al vremii și un prețuitor al valorilor culturale patrimoniale românești doritor de a-și agonisi pentru sine, un exemplar al *Cazaniei lui Varlaam* din 1643, ceea ce vorbește despre bagajul său cultural și prețuirea sa pentru vechile cărți de cult ale românilor, de pretutindeni).

Din păcate știm foarte puține lucruri despre acest preot român de la Gârbova de Sus (care ar fi putut fi chiar primul preot redevenit neunit al locului,

⁵⁷ Eventual chiar fiul omonim de 1 an, în 1733, al preotului localnic „Iuon”, cu statut social iobăgesc, care urmaș de preot ar fi împlinit în 1777 vreo 34 ani, el putând fi investit de pe la 1767 sau sensibil ulterior în funcția respectivă! Preotul, deși figura pe lista datornicilor Tipografiei de la Blaj, putea fi și neunit (mai puțin probabil, însă).

⁵⁸ Mircea 2013, p. 191.

⁵⁹ Dar nu chiar imposibil, mai ales că popa Nistor, chiar dacă era debitor al Tipografiei din Blaj în 1777 și fiu al fostului preot unit Ion, de la 1733, putea fi și neunit (ceea ce ar fi putut însemna că el îl înlocuise, după 1768, la un moment dat pe mai vechiul preot neunit al locului Mihăilă, slujind alături de ortacul său de cin Teodor – frate al său mai mic, sau nu –, dar acestea nu sunt decât supoziții!).

⁶⁰ Urs 2011, p. 49-50. Vezi și Dudaș 2005, p. 71, 89, 94, 101, 110, 119, 121, 128, 176 (care autor îl considera pe Mihăilă din Gârbova de Sus un „popă luminat”, cu dragoste de carte, cum și pare că a fost inclusiv în optica noastră).

cel care a funcționat acolo de prin 1760, ordinar fiind în sat în contextul frământărilor confesionale orchestrate de adepții lui Sofronie din Cioară, înaintea chiar a preotului Teodor sau Toader, sfințit abia în 1763). Despre el mai ales nu știm în ce circumstanțe a dispărut cumva cam prematur din contextul respectiv⁶¹, câtă vreme activitatea popii Teodor a fost mult mai îndelungată!

Ar fi putut exista o legătură de rudenie între acest popă Mihăilă (care și el părea a fi fost un localnic, sau totuși poate nu, ci eventual originar din Măgina sau din zona celeilalte Gârbove, de Sebeș, *in extremis*) și amintitul anterior popă Teodor? Mai mult se pare că nu, deoarece unii credincioși din Gârbova de Sus i-au făcut neplăceri popii Mihăilă parcă tocmai pentru a-i deschide calea noului preot Teodor (realmente localnic), dorit de ei mai mult, care de altfel a și păstorit în sat mai bine de cinci decenii începând de prin 1763.

În 1805, situația confesională de la Gârbova de Sus se menținea cu probabilitate aceeași, în sensul perpetuării separației confesionale instituită de prin 1760-1762, dar nu avem informații în privința uniților, ca semn probabil că ei nu mai existau în sat deja, în acel an (care de la un moment dat au și dispărut din configurația confesională a locului, probabil în ultimele două decenii al secolului al XVIII-lea, oricum după 1777, putem crede stadial).

Despre ortodocși aflăm însă că aveau în acel moment (pe la 1805) o biserică și 2 preoți în funcțiune – anume pe „popa Thoader Popovici”, hirotonit în Transilvania în 1763 (care în mod necesar a fost contemporan de cin și cu popa Mihăilă, fie și un timp scurt), precum și pe „popa Ioan Popovici”, fiul lui „Thoader” (putem admite), hirotonit la Buda în 1780, numărul capilor de familie neunite fiind la acea dată de 128 (incluzându-se și văduvele și „țigani”, cu

⁶¹ Dacă popa Mihăilă nu va fi avut neplăceri cu credincioșii săi neuniți chiar (nu neapărat cu uniții locului, care erau oricum minoritari din 1760, adică aproape inexistenți la acea vreme), deoarece în 1763-1764 un oarecare „preot Mihăilă” („Mihaile”), „al gârbovenilor” sau din „Gârbova” („Pastor girboviensis”) – ceea ce ar putea trimite și la Gârbova săsească, dar nu este de fapt cazul în opinia noastră –, îi scria Episcopului Dionisie Novacovici, în limba latină, pe care o cunoștea foarte bine (spre uimirea noastră), în mod cursiv, o scrisoare prin care cerea să fie transferat la Măgina (ceea ce s-ar fi și putut întâmpla, dar nu neapărat în 1763/ 1764, ci doar prin 1768 sau îndeosebi după acest an, în locul lui sau nu neapărat, fiind numit la Gârbova de Sus popa Teodor în chiar acel an, 1763-1764, sau în intervalul 1764-1768, cel mai târziu, explicând dispariția cumva prea rapidă din sat a acestui preot neunit investit, putem crede, pe la 1760, cu o remarcabilă instrucție individuală (vezi îndeosebi Iorga 1906, p. 249-250, doc. 76). Conform, transcripției lui Nicolae Iorga, preotul gârbovenilor Mihăilă se plângea că niște „nebuni”, care nu veneau la biserică nici măcar de sărbători, nedispuși să sărbătorească de pildă „Ziua Sfântului Prooroc Ilie” (ceea ce era în mod evident un păcat foarte mare în concepția vremii) etc., și care îi injuriaseră și pe antecesorii săi de cin, eventual uniți – semn că preoții satului avuseseră mult de suferit din pricina enoriașilor rebeli în anii 1760-1762 –, îi puseseră în batjocură la poartă un steag și îl jigneau spunându-i în față că mai bine ar da contribuția la porci decât păstorului sufletesc, adică lui („Dies festis non observant, in specie festumque vocatur Ilie Prologh non cerebrarunt. Templum non frequentant; mihi in persona declarabant se plus honoris porcorum quam animarum pastori contribuere. Meos etiam praedecessores simile affecerunt ignominia”) etc.

terminologia de epocă), ceea ce corespundea unui total aproximativ de 640 de suflete⁶². Or, hirotonirea la Buda a preotului Ioan în 1780, ne spune ceva și despre potențele sale materiale, inclusiv despre mobilitatea și orientarea sa culturală spre centrul Europei, nu neapărat înspre ierarhii neuniți din Banat și Crișana, dependenți de Carloviț.

Tânărul preot părea a avea o orientare culturală nouă, caracteristică epocii sale (când se instituiseră o vacanță relativ prelungită pe scaunul episcopal românesc transilvan, între 1774 și 1783), orientarea sa înspre Buda fiind oarecum firească, ca reflex al unor tendințe autonome ale Bisericii neunite transilvane manifestate complex, adeseori voalat, de pe timpul lui Dionisie Novacovici, fost la vremea sa și Episcop de Buda, nu numai al ardelenilor, de care candidatul la preoție din Gârbova de Sus părea a ține oarecum cont, cu un interesant simț probabil al istoriei și identității specifice a confesiunii căreia îi aparținea.

II. Informații istorice extrase din cărțile vechi de la Gârbova de Sus.

Cărțile vechi de la Gârbova de Sus, despre sau din care putem recolta informații utile cercetării de față, spicuite din bibliografia de până acum asociabilă istoriei satului respectiv, sunt următoarele:

1. *Carte românească de învățătură/ Evanghelie învățătoare/ Cazania lui Varlaam/*, Iași, 1643 (Exemplarul de la Filiala Bibliotecii Academiei Române de la Cluj Napoca, care a fost denumit de Florian Dudaș ca „Exemplarul de la Gârbova de Sus, Județul Alba”, deși el a fost dislocat din satul menționat încă din cursul secolului al XVIII-lea putem admite – care nu știm în ce împrejurări a ajuns în colecția particulară de carte veche românească a lui Timotei Cipariu, probabil după 1792, în orice caz în ultimă instanță prin deceniile de la începutul secolului al XIX-lea!)⁶³. Volumul provine din Fondul de tipărituri vechi de la Blaj al fostei Biblioteci Arhidiecezane, mai exact din colecția de cărți vechi care i-au aparținut fără dubii – conform unui sigiliu sec cu valoare certă de *ex libris* aplicat pe exemplar – lui Timotei Cipariu (ceea ce conferă exemplarului o valoare bibliofilă cu totul specială⁶⁴).

⁶² Josan, Fleșer, Dumitran 1996, p. 113. La Gârbovița se înregistrau, în cadrul aceleiași conscripții confesionale, o biserică, un preot – popa Antonie Ban, hirotonit la Arad în 1800 –, precum și un număr de 51 capi de familie (sau aproximativ 255 suflete), în condițiile în care o parohie neunită la Gârbova de Jos nu era amintită de loc în acel context. Hirotonirea preotului Antonie Ban de la Gârbovița la Arad în 1800 părea a fi simptomatică pentru orientările confesionale mai vechi ale preoților neuniți de pe Valea Gârbovelor, dar după aceea, în ciuda aparent puternicei apartenențe la neunire a satului în 1805, situația confesională s-a schimbat radical, pe parcursul următoarelor 3 decenii.

⁶³ Urs 2011, p. 49-50; Dudaș 2005, p. 71, 89, 94, 101, 110, 119, 121, 128, 176, 318. Vezi despre ediție și BRV, I, 45, p. 137-143 sqq.

⁶⁴ Vezi Urs 2011, p. 50.

Deosebit de importanta tipăritură (a cărei valoare intrinsecă este sporită și de numeroasele însemnări manuscrise așternute pe filele sale⁶⁵, dincolo de faptul că a făcut parte din colecția de cărți românești vechi a lui Timotei Cipariu, ca o comoară de preț a sa) a fost realmente a popii Mihăilă de la Gârbova de Sus, conform mai multor însemnări din cuprinsul său, care certifică indubitabil faptul în sine, cel puțin pentru anii 1761 și 1768 (dacă, însemnările și datele respective au fost corect transcrise, ceea ce e desigur de verificat pe exemplarul păstrat în fondul Filialei de la Cluj a Bibliotecii Academiei Române) și anume următoarelor notații:

a. „Această sfinte carte este a popii Mihăilă dinu Gerăbova de Susu, nime să nu ție samă pe [...], că este [a] părintelui popa Mihail. Scris-am eu porotu [...] [...]”⁶⁶ cu vigariuciu⁶⁷ (?) în maiu, 22 zile, anii Domnului 1761”⁶⁸ – din păcate nu știm de când deținea volumul preotul respectiv și de ce îi trebuia atunci o confirmare protopopească în privința dreptului său de posesiune asupra cărții, în acel moment;

b. o însemnare de pe filele 98 v – 104 v ar putea avea legătură cu confirmarea posesiunii asupra cărții a preotului Mihăilă, cea din 22 mai 1761, anume ca fiind sensibil anterioară acesteia (din păcate nedată), cu textul: „Această sfântă/ carte, adăcă/ Păucenie, fiind/ datoriu popa Mihăilă din Gârbova/ de Sus, s-au pus/ zălog beserecii pentru 5 florinți/”⁶⁹, dar, notița s-ar putea referi și la o situație de după anul 1768 (când în mod cert, din nou, exemplarul era în posesia preotului respectiv), atestând cumva indirect și faptul că el ar fi rămas acolo, până prin 1792, conform unei alte însemnări, când se specifică faptul că el ar fi fost cumpărat de acolo, dar, nu știm din păcate de către cine și de ce⁷⁰);

⁶⁵ Cea mai veche însemnare de pe carte pare a fi cea a unui logofăt, probabil „Stoi[ca?]” „ot Sudnuzu (?) ot Popteaști (?)”, de pe o filă nenumărată de la sfârșitul exemplarului, databilă pe la anul „71[...]” de la „Zidirea Lumii”, adică de pe la sfârșitul secolului al XVII-lea, sau de la începutul celui următor (Urs 2011, p. 50).

⁶⁶ Probabil era vorba despre protopopul Simion Stoica de la Stremț promovat deja în fruntea protopopiatului neunit al Bălgradului, care l-ar fi putut recomanda pe popa Mihăilă pentru a fi recunoscut ca preot neunit al Gârbovei de Sus. Protopopul părea a fi fost însoțit și de un vicar episcopesc (or, acesta ar fi putut fi Sofronie Chirilovici, vicarul episcopului Dionisie Novacovici), ceea ce ar fi însemnat că în 22 mai 1761 se desfășurase la Gârbova de Sus o adevărată vizitație canonică de rang mai înalt, nu doar protopopească, prilej cu care i se confirmase preotului locului Mihăilă și dreptul său de posesiune asupra valoroasei tipărituri.

⁶⁷ Probabil „vicariușu” (!), ceea ce ne duce cu gândul la Sofronie Chirilovici desigur – dar nu avem certitudinea că s-a desfășurat o vizitație canonică în modul preconizat de noi anterior, pentru clarificarea situației respective fiind necesară pe lângă o mai aprofundată cercetare de arhivă și recitirea cu maximă atenție a însemnării respective.

⁶⁸ Urs 2011, p. 49 (pe fila 223^v a exemplarului de tipăritură respectiv).

⁶⁹ Urs 2011, p. 49.

⁷⁰ Poate de Cipariu!

c. pe filele 288^v - 289^r apărea și însemnarea de posesiune indubitabilă: „Cine să știe că această carte n-are nime/ treabă cu dânsa că este a lui popa Mihăilă”⁷¹ (din păcate și ea nedată);

d. cea mai fermă însemnare de posesiune, cu valoare de *ex libris* incontestabil al celui menționat, care confirmă prezența încă la Gârbova de Sus a preotului respectiv este cea cu următorul conținut (de pe fila 218^v): „Să să știe că această carte este a popii Mihăilă din Gerăbova de Susu. 1768. Scris-am eu, popa Mihăilă, în iulie/ în 12 zile”⁷².

Din însemnările deosebit de bogate și diverse de pe carte, aparent haotice ni se dezvăluie și faptul că în intervalul 22 mai 1761 – 12 iulie 1768, volumul a avut o circulație destul de alertată (nu a rămas numai în posesia popii Mihăilă), probabil ca un reflex al luptelor confesionale purtate mai ales în anii 1760-1762 (dar și ulterior, când din cauza situației sale financiare precare, preotul Gârbovei de Sus și-a amanetat sau chiar și vândut volumul). Astfel, în 8 martie 1762, cartea era cumpărată de popa Ilie din Luduș de la popa Vasile din Topârcea cu 8 florini renani și „3 potori”, precum și cu „2 ferdele de cucuruzi cu 10 potori și zboance”⁷³, fără să mai putem explica acum în ce mod trecuse ea din posesia popii Mihăilă de la Gârbova de Sus în cea a popii Vasile din Topârcea, în intervalul 22 mai 1761 - 8 martie 1762. Poate, o explicație ar oferi textul laconic de pe filele 104^v – 105^v, cu conținutul: „Odată amu luotu 5 [...], prin preotul Cozma Fabian”⁷⁴ (dar, însemnarea este mult prea incifrată pentru puterea noastră de înțelegere actuală). Situația devine și mai încălțită deoarece și popa Vasile din Topârcea părea a-și fi procurat exemplarul de la popa Oprea din Sângătin (“Kis Enyed”) în 1 mai 1758 (deci, înaintea popii Mihăilă), conform unui text de legalizare foarte confuz, redactat în limba latină, pe care își puneau semnătură atât „Alexander Rátoni” juriscosult al Comitatului „de Alba Iulia” cât și popa Oprea, care părea a trăi și după 1756 și probabil popa [Vasile⁷⁵], al cărui nume, poate, este cel ilizibil de la sfârșitul însemnării respective⁷⁶.

Ca atare, putem crede că popa Mihăilă din Gârbova de Sus își va fi procurat exemplarul în intervalul 1 mai 1758 - 22 mai 1761 de la popa Vasile din Topârcea, nu neapărat de la popa Oprea din Sângătin⁷⁷ sau de la urmașii săi, care

⁷¹ Urs 2011, p. 49.

⁷² *Ibidem*.

⁷³ *Ibidem*.

⁷⁴ Probabil, 5 „florinți”.

⁷⁵ Dacă el nu era chiar popa Mihăilă, ceea ce ar avea o relevanță deosebită în contextul judecăților noastre factologice actuale, atât de nesigure!

⁷⁶ Urs 2011, p. 50.

⁷⁷ Nu ne dăm seama dacă informația vehiculată pe internet conform căreia fostul preot unit popa Oprea de la Sângătin ar fi murit în 1756 este corectă (când s-ar fi produs și reîntoarcerea enoriașilor satului la neunire, ca un fel de avanpremieră a faptelor care urmau să se petreacă și pe Valea Gârbovelor peste câțiva ani). Oricum, nu pare probabil ca popa Mihăilă de la Gârbova de

preot greco-catolic din urmă deținuse exemplarul într-o primă fază (nu știm însă exact de când anume), pentru ca ulterior datei de 22 mai 1761 preotul de la Gârbova să i-l restituie popii Vasile din Topârcea (se pare), de la care el era cumpărat în 8 martie 1762 de popa Ilie din Luduș pentru ca mai apoi, după această dinamică circulație a sa în zona fostului protopopiat „al Armeanilor” (cum era el cunoscut în 1733), volumul să se reîntoarcă în posesia popii Mihăilă, care în mod cert îl deținea în 12 iulie 1768, pentru ca ulterior acestei date el să rămână în patrimoniul Bisericii nenite din sat, până prin preajma anului 1792⁷⁸.

Se ridică întrebarea de ce să fi avut popa Mihăilă de la Gârbova de Sus relații atât de strânse cu unii preoți din zona Luduș, Topârcea, Sângătin și chiar cu zona Gârbovei de Sebeș (la modul indirect și generic desigur cu localitatea din urmă), în lumina încă deosebit de confuză a acestor însemnări deconcertante de pe cartea menționată. Să fi fost el originar din zona aceea? Ceea ce ar fi explicat poate și ostilitatea gârbovenilor manifestată împotriva persoanei sale, la un moment dat! Poate da, sau mai de grabă nu, pentru că la un moment dat, în 1763-1764, el cerea detașarea sa Măgina, aflată în apropiere de Gârbovele de Aiud, ceea ce putea corespunde unei apartenențe biografice mai profunde a preotului cu pricina la arealul Văii Gârbovelor decât avem tentația să acceptăm la ora actuală, când înclinăm să credem totuși mai mult că el era originar din altă parte, nu neapărat din zona respectivă (dată fiind mai ales ostilitatea enoriașilor față de persoana sa, din cursul anilor 1763-1764). Cu toate acestea el putea fi foarte bine și un localnic al Gârbovei de Sus, așa cum pare a-l recomanda eventual și numele său de botez, Mihăilă (destul de frecvent la Gârbova de Sus, de specific locului).

Se pare că volumul a revenit precipitat, din nou, în 19 iunie 1762 (după ce în 8 martie 1762 se afla la popa Ilie din Luduș) în posesia popii Mihăilă de la Gârbova de Sus (ca în 22 mai 1761 de altfel), în schimbul unui „sărindar” pe care popa Mihăilă i-l slujise acestui deținător vremelnic al său, în preajma datei respective (anume în 19 iunie 1762), astfel că ultimul preot menționat nominal de noi îl deținea și în 12 iulie 1768, când încă el era în funcțiune la Gârbova de Sus (cum știm de asemenea din altă însemnare), de unde însă persoana sa urma să dispară relativ curând⁷⁹.

Sus să se fi cunoscut cu acest preot unit al Sângătinului (unul din primii posesori transilvăni ai *Cazaniei lui Varlaam* menționate), care pare să fi deținut cartea ante 1758, sau mai de grabă ante 1756 (vezi și <http://ceascadecultura.ro/ServesteArticol.aspx?idart=2598>, accesat 20 mai 2024).

⁷⁸ Urs 2011, p. 50, însemnarea de pe fila 361^v.

⁷⁹ Urs 2011, p. 50 (însemnarea de pe fila 103^r a numerotării a II-a: „popa Zane din Dăuș” (text confuz!) s-ar putea citi eventual: “popa Ilie din Luduș” (în interpretarea noastră logică de la distanță). Cel mai târziu popa Mihăilă ar fi putut dispărea din funcția sa popească exercitată la Gârbova de Sus în preajma anului 1780, când era hirotonit un mai tânăr preot al locului, anume Ioan Popovici, dar nu avem informații documentare despre preoții locului în intervalul 1768-1780 cu excepția faptului că în toți acei ani a păstorit acolo și popa Teodor sau Toader (probabil în

2. *Chiriadromion*, Bălgrad, 1699 (exemplarul de la biserica ortodoxă din Gârbova de Sus).⁸⁰

Se pare că volumul nu are nici o însemnare manuscrisă, ceea ce pare destul de ciudat chiar și dacă el s-a aflat doar în satul menționat de-a lungul întregii sale “existențe”. El aparține patrimoniului Bisericii ortodoxe cu Hramul “Sfântului Nicolae” din Gârbova de Sus, care a moștenit putem crede și o parte din zestrea vechii Biserici de zid a satului îndeobște numită „din Deal”, sau doar a celei de lemn (unde putuseră fi salvate însă și câteva piese patrimoniale provenite de la Biserica mai veche a satului, după ce ea fusese lăsată să se pustiască de la sine, nu știm exact de când anume)⁸¹ – , acest exemplar de tipăritură putând fi corelat stilistic celor două suporturi de lumânări/ sau sfeșnice/ în stil brâncovenesc autentic, recuperate și ele la sfârșitul secolului al XIX-lea dintre bunurile mobile ale vechiului lăcaș de cult din 1707 dislocat atunci. Așadar, valorosul exemplar al *Chiriadromionului* bălgrădean din 1699 ar fi putut face parte inițial din zestrea de cărți bisericești a Bisericiței de zid „din Deal” în anii 1699-1707, sau dacă a fost achiziționat ulterior anului 1707 să provină strict doar din inventarul fostei bisericii de lemn a satului. Prezența sa la Gârbova de Sus ar putea avea legătură și cu adoptarea unirii bisericești în anii 1700-1701 de către păstorul comunității creștine de atunci de acolo (din păcate rămas necunoscut scrierilor istorice actuale), împreună cu toți enoriașii săi, în timpul energicului protopop al Geomalului Iancu (veritabil artizan zonal al

tandem cu popa Mihăilă totuși, deși între ei relațiile nu vor fi fost neapărat cordiale, pentru că la Gârbova de Sus chiar era necesară conlucrarea a doi preoți neuniți, la câți poporeni de aceeași confesiune existau), eventual și unitul preot Nistor (un timp, imposibil de delimitat în lipsa documentelor), dacă el nu a fost neunit și nu i-a succedat la un moment dat, după 1768, popii Mihăilă (cum de asemenea am putea crede sub aspectul posibilităților logice de interpretare)!

⁸⁰ (BRV, I, 115, p. 372-377); Sima 2022, p. 34-35. Volumul nu figurează între cele 60 de exemplare ale *Chiriadromionului* de Bălgrad, din 1699, identificate pe teritoriul județului Alba, catalogate în 1989 (vezi Mârza Dregheciu, p. 170-217, 221-222), ceea ce constituie o contribuție bibliografică suplimentară importantă la reconstituirea totalului exemplarelor păstrate în zonă, ale ediției tipografice respective.

⁸¹ Deoarece, conform unor surse documentare investigate de Ioana Rustoiu, biserica deținută continuu de neuniții din Gârbova de Sus. în anii 1760/ 1762 – 1865/ 1872 (și ulterior, până pe la 1898), în locul căreia s-a construit cea de zid actuală, a fost în mod indubitabil cea de lemn (datând din 1707). Astfel că obiectele din patrimoniul vechi al actualei biserici de zid, atât icoanele pe lemn, sfeșnicele brâncovenești, clopotul din 1748, cât și cărțile vechi și moderne (bună parte dintre ele) provin din dotația acesteia și nu din cea a mai vechii biserici de zid, zisă „din Deal”. N-ar fi exclus însă ca unele piese, cel puțin cea mai veche icoană a colecției respective care îl reprezintă pe „Sfântul Arhanghel Mihail” (inclusiv *Chiriadromionul* de Bălgrad din 1699, sau sfeșnicele etc.), să fi fost achiziționate înainte de 1707 și să provină de la bisericița „din Deal” al cărei hram ar fi putut fi al „Sfinților Arhangheli Mihail și Gavrilă”. Dar, restul pieselor inclusiv cealaltă icoană de hram, cea a „Sfântului Nicolae” (care ar fi putut data chiar din anul 1707, al construirii bisericii de lemn, sau din anii sensibil ulteriori), ca și cărțile de cult cu valoare patrimonială de la Gârbova de Sus, în ansamblul lor, provin de la fosta Biserică de lemn a satului, în mod cert.

implementării unirii, în timpul lui Atanasie), care protopop (sau preot local) ar fi putut juca un anumit rol în privința achiziționării exemplarului respectiv de tipăritură bălgrădeană de către sat, dar, din păcate nu pot fi recoltate informații suplimentare în acest sens de pe exemplar sau din alte surse documentare.

3. *Evanghelie*, București, 1742 (Exemplarul de la Biserica Ortodoxă din Gârbova de Sus)⁸².

O însemnare cu chirilice de pe filele volumului a fost transliterată într-o primă fază de descifrare a sa de către Doina Dreghiciu (conform unui text de mulțumire, care i s-a adresat celei menționate⁸³) cu unele lipsuri inerente ale înscrisului respectiv, pur și simplu fizice, de scriitură nu prea bine imprimată și uzată în timp, greu lizibilă pe alocuri (care pare a se compune totuși din două părți distincte⁸⁴), fiind evident că ar fi foarte bine venită reluarea lecturării inițiale. Din conținutul transcrierii respective putem trage totuși concluzia că exemplarul acesta de tipăritură bucureșteană veche, extrem de valoros, a fost prezent neîncetat la Gârbova de Sus, de prin 1752/ 1755/ poate doar din 1757, el păstrându-se acolo până în ziua de azi, ceea ce este în mod cert impresionant.

Textul manuscris menționat anterior, care conține un lăsamânt testamentar din 27 februarie 1752, este important ca sursă documentară în sine raportabilă și la trecutul parohiei de la Sântimbru, din deceniile al 6-lea și al 7-lea ale secolului al XVIII-lea. Astfel, noi considerăm că ambii preoți care redactau, semnau și întăreau cu sigiliile lor inelare cu reprezentări de blazon (greu de reconstituit dar în mod cert existente pe fața superioară a celor două peceti) textul respectiv⁸⁵, anume popa „Pătru” și popa Dumitru, erau în funcțiune la Sântimbru în anii 1752/ 1755 sau și în 1757 (cu probabilitate, dacă popa „Pătru” nu decedase după

⁸² BRV, II, 224, p. 60-61; Sima 2022, p. 36-40.

⁸³ *Ibidem*, p. 171: „*Transliterarea însemnărilor olografe o datorez D-nei/ Prof. Doina DREGHICIU, Căreia îi mulțumesc pe această cale!*”.

⁸⁴ Prima dintre ele fiind cea testamentară a popii „Pătru” din Sântimbru, localitate pomenită cert în context, care își lăsa moștenire cărțile deținute pe seama pruncilor săi care ar fi iubit învățătura (nu chiar puține aceste cărți – în număr de 5 – și neînsemnate, nici pe departe), anume: *Evangelia* de București din 1742, ajunsă nu peste mult timp la Gârbova de Sus, un *Minei* de Râmnic, un *Molitvenic* de București (?), un *Catavasier* „vechi” de București și un „*Polustav*” sau *Ceaslov* de Râmnic (Sima 2022, p. 36). Cea de-a doua parte a însemnării, de altă mână în mod evident decât cea dintâi (care era a popii „Pătru”), se referea la faptul că exemplarul fusese vândut în 1752, poate mai de grabă ușor ulterior, prin 1755 sau 1757 (?), cu 22 (sau doar 18!) florinți luați din „banii bisericii” comunității de credincioși din Gârbova de Sus (a uniților de acolo, căci gârbovenii erau la acea vreme în totalitatea lor uniți). Deci, la o reeditare mai atentă la detalii textul respectiv ar trebui separat în două părți, pentru că partea testamentară este distinctă față de cea a consemnării cumpărării exemplarului de către comunitatea de creștini de la Gârbova de Sus, completarea din urmă părând a fi fost făcută de mâna popii Dumitru, care și el semnase în 27 februarie 1752 lăsamântul testamentar al ortacului său de cin, popa „Pătru”.

⁸⁵ Ca semn că erau persoane libere de condiția unor nobili armaliști, fețe bisericesti împuțernicite, ni se pare, să facă și activități notariale (ceea ce constituia un aspect de activitate sătească sau zonal mai extinsă necercetat ca atare sub aspect istoriografic)!

1752, până prin 1755), mai ales că și în *Conscripția* zisă a lui Buccow din 1760-1762 erau amintiți în acest sat tot 2 preoți greco-catolici (care eventual erau chiar cei din 1752, sau sensibil diferiți, în sensul că unul dintre cei în viață în 1752 putuse dispărea din context pe parcursul deceniului scurs și să fi fost înlocuit de un alt preot)⁸⁶, deși ei nu mai păstoreau atunci decât 2 familii de aceeași confesiune, ceea ce denota regresul dramatic al uniației și acolo.

Unul dintre ei, anume popa Dumitru, activa la Sântimbru în mod cert inclusiv în 1767, când avea sub oblăduire spirituală 5 capi de familie uniți⁸⁷, între timp dispărând din context cel de-al doilea preot menționat în 1760-1762, care ar fi putut fi încă tot popa „Pătru” eventual, în interpretarea noastră actuală (cu totul provizorie).

Astfel, cei doi preoți menționați pe valoroasa tipăritură bucureșteană veche de la Gârbova de Sus, popa „Pătru” și popa Dumitru de la Sântimbru, pot fi inserați puținilor preoți ai localității respective, cunoscuți din surse documentare sigure, anume mai ales popii Ioan („Joannes”), care era unit în 1733 și cu condiția socială de om liber („Libertinus”; ne întrebăm dacă nu cumva era și el un mărunț nobil de țară), tată cu 2 feciori în întreținere în acel moment, anume „Mafté” (adică Matei) de 4 ani și „Thoder” (adică Toader) de 3 ani – ca semn probabil că nu fusese hirotonit de mult timp (poate prin 1726-1727 sau în vecinătatea anilor respectivi!)⁸⁸ – precum și popii Gheorghe, consemnat și el în 1733, de condiție socială aservită (ca iobag al domnului de pământ Thuróczi) și apartenență profesională neunită (pentru că și domnul de pământ așa îl dorea a fi, putem crede!) – ceea ce însă era destul de uimitor la acea vreme când majoritatea preoțimii românești transilvane era unită! –, care nu părea a fi avut nici un fiu în întreținere în acel moment (fie pentru că era bătrân – cum putem înclina a crede –, fie foarte tânăr, ceea ce nu prea credem și din pricina faptului că se declarase neunit, anume ca fiind cumva de o tradiție bisericească de dinaintea realizării unirii cu Biserica Romei pe la 1698-1701, anume de o mai veche tradiție).

Astfel, valoroasele însemnări menționate, de pe cartea de la Gârbova de Sus, contribuie la scrierea unei pagini de istorie locală, de la Sântimbru.

De asemenea, ar fi util să se restituie printr-o descifrare atentă și localitatea din care era originar popa „Pătru”⁸⁹, specificată și ea în însemnare

⁸⁶ Josan, Fleșer, Dumitran 1996, p. 88.

⁸⁷ Dumitran, Dumitran, Laslo 2009, p. 154.

⁸⁸ Dacă de pildă popa Dumitru de pe la 1752-1767 ar fi fost fiul popii Ioan el ar fi trebuit să se fi născut prin 1733 sau sensibil ulterior, ceea ce însă ar fi însemnat că prin 1752 el ar fi trebuit să aibă în jur de numai 19 ani sau mai puțini (situație care ne face să credem că el nu ar fi putut fi în niciun caz fiul acestui preot din 1733). Totodată, popa „Pătru” părea a nu fi fost un localnic al Sântimbrului, ci un slujitor al Bisericii originar de la Bărăbanț!

⁸⁹ Este interesant de resemnalat în legătură cu acest posibil preot de secol al XVIII-lea de la Sântimbru și faptul că Nicolae Iorga găsisse la Biserica din satul menționat, în timpul periplului său

(eventual cu metode evoluate de restituire vizuală a slovelor respective⁹⁰), după cum ar fi necesar să se poată restabili cine a fost preotul din Gârbova de Sus, sub patronajul căruia s-a cumpărat cartea din Sântimbru, mai de grabă în 1755 sau 1757 – și anul respectiv, greu lizibil, ar trebui analizat în detaliu cu tehnici vizuale superioare de investigare –, nu neapărat în 1752, de când data dispoziția testamentară amintită, cum s-a citit într-o primă fază anul acestei de-a doua părți a „însemnării” menționate, care de fapt se compune din două însemnări separate ca sens și funcționalitate, ca tip de scriitură și chiar ca datare, în opinia noastră actuală.

Probabil, până la proba contrarie, cumpărarea exemplarului pe seama bisericii din Gârbova de Sus s-a datorat aceluiași preot al locului, Ioan, în timpul căruia s-a achiziționat și *Strastnicul* de Blaj din 1753, în chiar anul apariției sale, dar nu știm care dintre foștii preoți „luon” de la 1733 ai Gârbovei de Sus mai trăia în 1753, poate și în 1755 sau 1757 (?), cel care era om liber și venit din Valahia sau iobagul localnic? Fiind cert în același timp că unul dintre ei dispăruse din context chiar înainte de 1750, este de presupus că acest preot din urmă mai era în funcțiune în sat și în deceniul al 6-lea al secolului al XVIII-lea.

4. *Strastnic*, Blaj, 1753 (exemplarul I de la biserica ortodoxă din Gârbova de Sus⁹¹).

Conform unor însemnări cu chirilice de pe filele volumului se poate accepta faptul că tipăritura a fost achiziționată în chiar anul apariției sale, 1753, anume grație adnotărilor *manu propria* ale popii Ion, care era în funcțiune, în acea vreme⁹². Astfel, se poate crede că el a fost cumpărat cu 7 măriși din „banii bisericii”, parcă și cu contribuția materială a popii amintit (căci, din nou însemnarea nu poate fi descifrată integral)⁹³ etc.

transilvan de la începutul secolului al XX-lea, un exemplar al unui *Molitvenic* din 1706, desigur de Râmnic – după cunoștințele noastre actuale de bibliografie veche – (pe lângă o *Evanghelie* de București, din 1723, foarte valoroasă și ea), cu o însemnare a lui „Pătruț, fiul popii Pătru” (al Sântimbrului), care preot din urmă ar fi putut fi de loc din Bărăbanț, pentru că după numele popii „Pătru” Nicolae Iorga notase: „de la bărbantă”. Cuvântul ultim, ca oiconim, ar putea face trimitere la Bărăbanț, în opinia noastră. Însemnare însoțită de completarea aceluiași Pătruț: „rămasă dela tată-mieu” (vezi Iorga 1906, p. 187). Ceea ce ne trimite cu gândul la lista de cărți pe care un anume popă „Pătru” de la Sântimbru o lăsa prin înscris testamentar copiilor săi dacă ar fi urmat drumul dragostei de învățătură, în 1752, așternută pe o filă a exemplarului *Evangheliei* de București din 1742, de la Gârbova de Sus, în cadrul căreia figura și un *Molitvenic* de București, însă (!).

⁹⁰ N-ar fi exclus ca ea să corespundă Bărăbanțului (cum pare a rezulta dintr-o altă sursă istorică, indirectă).

⁹¹ BRV, II, 290, p. 126; IV, p. 245-247; Sima 2022, p. 41-46.

⁹² *Ibidem*, p. 42.

⁹³ Dar textul este încă foarte confuz în faza actuală de transcriere, el referindu-se parcă și la alte înzestrări sau donații făcute pe seama bisericii sub oblăduirea aceluiași preot, fiind vorba, se pare, și de un clopot cumpărat pe seama bisericii tot atunci (poate cel confecționat 1748 care încă se mai

E interesant totodată că tot din acel an erau notați pe carte banii obținuți de comunitate de pe „pădurea Bisericii” (ca semn că dotația bisericească includea și o porțiune de pădure) anume 71 florini renani („70 de florinți și unu”, care par a trimite și la cei 77 de florini amintiți în însemnarea anterior semnalată, fiind parcă un fel de sumă similară obținută anual de pe urma exploatării pădurii respective) precum și cei 15 florini renani care s-au cheltuit în beneficiul obștii respective de credincioși (“s[-]au străcatu în tr[e]aba satului”)⁹⁴, ceea ce relevă o activitate cumva efervescentă pe mai multe planuri a comunității sătești respective în anul 1753. Anume, inclusiv faptul că enoriașii (preotul însuși, ca persoană particulară) sprijineau Biserica, dar și Biserica era preocupată de nevoile comunității, conlucrarea respectivă soldându-se în 6 martie 1753, de pildă, cu un festin organizat în casa lui Bonca Onu – probabil crâșnicul bisericii, sau unul dintre „titorii” săi importanți –, la încheierea unei tranzacții, cu participarea unor slujitori bisericești locali, a preotului însuși și a unor mireni, prilej cu care s-a băut și „o cupă de vin” (preotul în chestiune, care consemna evenimentul, lăsând numai impresia vagă cum că și el a participat la sărbătorirea adămașului întreprinderii comunitare respective, mireano-bisericești)⁹⁵!

Toate textele cu chirilice sau cu litere latine de pe filele exemplarului (foarte valoros inclusiv grație acestor însemnări manuscrise ale sale) ar merita a fi transliterate pentru o editare acurată (chiar și pentru a ne reînvia numai limbajul sau gândirea de epocă, de la nivelul satului avut în vedere, pe la jumătatea secolului al XVIII-lea), inclusiv cele deosebit de interesante de pe coperta a doua (care par a-i fi aparținut aceluiași preot al locului deosebit de dinamic și plin de personalitate, Ion sau Ioan – dar informația respectivă vehiculată deja bibliografic doar ca o constatare generică trebuie dovedită la propriu prin comparație foarte atentă de texte, de scriituri)⁹⁶.

Volumul ar merita de asemenea să fie restaurat căci filele sale sunt destul de pătate și îmbâcsite de murdăria acumulată de-a lungul a 270 de ani (ceea ce ar ajuta poate și la descifrarea mai corectă și mai coerentă a interesantelor însemnări cu chirilice și latine pe care le conține, care îi sporesc din plin valoarea bibliofilă și așa impresionantă, prin raportare doar la exemplarul respectiv de carte românească veche tipărit la Blaj)!

păstrează), o contribuție părănd a fi personală a preotului amintit. Par a fi amintiți și 77 florinți proveniți probabil tot din banii bisericii – care reprezentau poate costul clopotului respectiv sau constituiau o sumă care a fost pur și simplu strânsă tot atunci –, dar și din „cucuruzul” pe care l-au dat pe seama nevoilor bisericii vreo șase săteni specificați nominal. Sătenii care făcuseră donația de „cucuruz” pe seama bisericii, în acel an, erau: „Bonca Lazăru, Sima Simion, Gâlea Petru, Gâlea Mihăilă-birău, Coto[a]ră Toma și Motolea Toader (dacă numele respective au fost realmente corect descifrate); *ibidem*.

⁹⁴ *Ibidem*.

⁹⁵ *Ibidem*.

⁹⁶ *Ibidem*.

Însemnările cu litere latine de pe filele exemplarului, una referitoare și la încercările dure ale revoluției din 1848, care eveniment istoric major a avut ca efect anularea iobăgiei la un anume interval de timp, au deosebită valoare istorică în sine, inclusiv cu valențe meteorologice sau de alt gen. Cea din 17 ianuarie 1878, îi era datorată crâșnicului Nicolae Moise⁹⁷ care se încumeta să scrie cu relativă cursivitate și destul de detaliat despre anumite evenimente ale vieții comunitare legate îndeosebi de cultura porumbului, care, conform altei însemnări de pe carte amintită anterior, la Gârbova de Sus se cultiva încă de la 1753 cel puțin și ceea ce devoalează anumite aspecte importante ale vieții comunitare de zi cu zi a satului, anume cele legate de îndeletnicirile economice de bază ale sătenilor (cultivarea pământului și creșterea animalelor, exploatarea cursului apei sau a pădurii etc.).

Foarte interesantă este însemnarea de pe filele cărții de Blaj din 1753 în chestiune, referitoare la „Popa Todor” (din păcate nu ni se relatează cu ce litere a fost ea așternută pe carte; cu litere latine, credem noi, la ani buni după dispariția lumescă a personajului respectiv!), anume cea cu următorul conținut: „*Spre aduceri aminte la următori[i] noștri să fie spre pomenire Popa Todor*”⁹⁸, care credem că face referire la unul dintre cei mai longevivi și cu probabilitate mai stimați preoți ai locului, anume la cel neunit aflat în funcțiune încă în 1805 (hirotonit însă în 1763), oblăduitor spiritual al comunității mai bine de o jumătate de secol și nu la un alt preot omonim care ar fi funcționat la Gârbova de Sus pe la 1848-1877⁹⁹, cum lăsa să se înțeleagă persoana care a editat referințele manuscrise respective. Faptul că un preot cu acest nume (Todor sau Toader) chiar a funcționat în acea vreme (adică pe la 1848-1877) în sat este de dovedit cu documente propriu-zise pentru ca aserțiunea respectivă să fie credibilă, mai ales că în 1848 preotul incontestabil al locului era Dimitrie Popovici, hirotonit la Arad în 14 iunie 1809 de către episcopul Pavel Avacumovici, de bună seamă în locul fostului preot Todor sau Toader, care mai era în funcțiune în 1805, nu însă pe la 1809 sau cu atât mai mult pe la 1848-1877, când în mod real cel din urmă nu mai putea fi în viață de mult timp¹⁰⁰. Dar amintirea anilor săi de păstorire era încă vie în inima urmașilor, care se raportau cu recunoștință la moștenirea spirituală (atitudinală și de conduită) pe care le-o lăsase, ceea ce relevă cultivarea unei memorii colective identitare poate nu numai de interes local, ci și mai generalizată (pe cale de-a se consolida ca identitate națională specifică în

⁹⁷ *Ibidem*, p. 41.

⁹⁸ *Ibidem*.

⁹⁹ *Ibidem*.

¹⁰⁰ Vezi Suciuc 2012, p. 103. Notița respectivă ar fi putut fi făcută pe carte chiar de către succesorul amintitului popa Toader, anume de popa Dimitrie Popovici (ceea ce o examinare grafologică ar putea confirma prin comparație cu alte înscrisuri ale celui din urmă, inclusiv cu cele din anii 1848 care i-ar fi putut aparține aceluiași preot din urmă și nu popii „Todor”).

cadru lăcașului, în memoria realizărilor istorice ale înaintașilor, fie și pe plan local doar, își avea rolul său coagulant).

5. [*Strastnic*], [Blaj], [1753] (exemplarul II, de la Biserica Ortodoxă din Gârbova de Sus)¹⁰¹.

Se păstrează doar paginile numerotate 1-207 ale volumului și, din păcate, pe filele respective nu apar însemnări manuscrise care să dea o idee despre circulația sa. Totuși se poate emite ipoteza că acest al doilea *Strastnic* de Blaj din 1753 de la Gârbova de Sus putea proveni de la fosta Biserică unită a satului (care s-a separat de cea majoritar neunită pe la 1760-1762/ 1766-1767), el fiind procurat eventual pentru acest lăcaș de cult local în deceniul opt al secolului al XVIII-lea (poate și anterior), prin intermediul preconizabil al aceluiași popă Nistor, înregistrat în 1777 ca debitor al Tipografiei din Blaj, dacă în mod real preotul respectiv ar fi fost unit și dacă parohia aceasta dependentă de Blaj. deosebit de anemică de altfel, s-ar fi menținut până pe la sfârșitul deceniului menționat, cel puțin.

6. *Triod*, Blaj, 1771 (exemplarul de la biserica ortodoxă din Gârbova de Sus)¹⁰².

Momentul achiziționării exemplarului, deosebit de valoros sub aspect bibliofil, este specificat într-o însemnare cu litere chirilice – nu latine, cum s-a menționat la un moment dat –, ceea ce este deosebit de benefic, atât pentru istoria circulației exemplarelor acestei ediții deosebit de bine ilustrată cu xilografuri memorabile, cât și mai ales pentru istoria locală. Ca atare, conform însemnării transliterată de Doina Dreghiciu, în măsură mare, ni se relatează că volumul fusese cumpărat chiar în Gârbova de Sus – ceea ce este deosebit de interesant ca fapt cultural cotidian în sine –, de preotul neunit în funcțiune în acel moment, anume de „părintele cumpărătoriu” „popa Toaderu”¹⁰³, în 2 aprilie 1798, de la Toma legătorul de cărți „din Tiuș”¹⁰⁴, care iată peregrina și el cu cărți de vânzare și oferta de a lega cărți (dezlegate sau deteriorate la legături și coperti) prin satele din jur (poate și la depărtări mai mari), după cum obișnuia să facă și Simion Pantea de pildă chiar în acea vreme (încă), ei fiind doi dintre cei mai activi colportori și răspânditori ai cărților tipărite la Blaj, inclusiv ai celor

¹⁰¹ Sima 2022, p. 63-65 (specificare bibliografică în care volumul fragmentar respectiv era considerat o tipăritură veche neidentificată, de București sau Râmnic, de pe la sfârșitul secolului al XVIII-lea, ceea ce nu se adevărește însă la o examinare mai atentă chiar și numai după imaginile ilustrative publicate în lucrarea la care ne referim, pentru că este evident că el îi aparține ediției de Blaj specificată, cea din 1753, fără nici un dubiu!).

¹⁰² BRV, IV, 151, p. 89-90; Sima 2022, p. 47-54.

¹⁰³ *Ibidem*, p. 47.

¹⁰⁴ *Ibidem*; despre acest legător vezi Dreghiciu 1988-1991, *passim*.

din stocurile mai vechi de tipărituri ale oficinei menționate¹⁰⁵. Prețul ei de achiziție, absolut sigur, era de 9 florini vonași și 3 petaci¹⁰⁶.

Achiziția exemplarului s-a făcut, după obicei, în prezența „titorilor” Boanca Sava și Popu Simeon¹⁰⁷, iar însemnarea a putut fi realizată în opinia noastră de „popa Ioan Popovici”, fiul admisibil al lui Toader popa¹⁰⁸ – știut și acest preot tânăr din *Conscripția* neunită din 1805 – care a păstorit la Gârbova de Sus alături de tatăl său (putem crede) cu începere din chiar anul hirotonirii sale, 1780. Ideea enunțată pare a fi susținută de tonul și modul de redactare a însemnării respective, care pare a-i fi aparținut unui preot mai tânăr fiind de altfel foarte clar faptul că ea nu a fost redactată de popa Toader (amintit în context la persoana a III-a), dar nu ar fi fost chiar exclus ca realizatorul său să fi fost însuși legătorul colportor de carte românească originar din Teiuș Toma (al cărui nume de familie nu este cunoscut din păcate din bibliografia de până acum), o expertiză grafologică în acest sens fiind din nou necesară. Mai ales că formularea afuriseniei referitoare la eventualii furi ai cărții avea un ton sec (chiar modern, aproape cu inflexiuni mirenești): „[...] și cine l[-]ari înstrăina fără de voia preoților besericii și fără voia titorilor să fie afurisit”¹⁰⁹, părându-ne oarecum simptomatic și faptul că textul respectiv nu a fost semnat de popa Toader sau popa Ioan, ambii în funcțiune în 1798, cum ar fi fost normal dacă l-ar fi scris ei, ultimul nume pomenit – oarecum indirect, dar asta putea sugera și modestia persoanei respective – fiind cel al legătorului și răspânditorului de cărți amintit, originar din Teiuș, care putea avea și calitatea unui garant credibil (a unui legalizator recunoscut oficial) al vânzării-cumpărării respective de carte.

În 1 iulie 1874 scria pe exemplar și dascălul local Demetrie Pop¹¹⁰, simultan cu „studentul” în „clasa a V-a” a Gimnaziului reformat din Aiud Grigoriu Sima, situație din care reiese spre ce școală medie de foarte bună factură se îndreptau tinerii studioși cu dare de mână din Gârbova de Sus cu probabilitate pe firul unei tradiții mai îndelungate în acest sens, deși unii dintre ei vor fi frecventat și școlile Blajului, tot atât de bine cotate între români, dincolo de diferențele lor religioase, care de bună seamă erau buni prieteni (nu numai

¹⁰⁵ Despre Simion Pantea în calitate de răspânditor și colportor de carte tipărită sau manuscrisă pe un întins teritoriu locuit de români, dincolo de granițele politice despărțitoare ale vremii vieții sale, s-au făcut multe referințe bibliografice asupra cărora nu insistăm cu prilejul de față (vezi: Popa 1986, p. 239-244; Mircea 2008, p. 360; Mircea 2013, p. 193).

¹⁰⁶ Sima 2022, p. 47.

¹⁰⁷ *Ibidem*.

¹⁰⁸ Numele său de botez ne-ar putea duce cu gândul și la posibila sa înrudire peste o generație cu unul dintre foștii preoți Ion sau Ioan ai satului, care i-ar fi putut fi foarte bine bunic.

¹⁰⁹ Sima 2022, p. 47.

¹¹⁰ *Ibidem*.

veri¹¹¹), de vreme ce și-au lăsat semnăturile pe aceeași filă a cărții, folosind se pare același toc, sau până de scris bine ascuțită, și aceeași cerneală¹¹² (!).

7. *Penticostar*, București, 1782 (exemplarul de la parohia ortodoxă din Gârbova de Sus)¹¹³.

Se pare că volumul a avut un proprietar particular în persoana unui învățător al locului, „Moise Juonasiu”, decedat deja în 1882 – putem crede –, care a funcționat în calitate respectivă la Gârbova de Sus cel puțin în anii școlari 1880-1881 și 1881-1882, când era preot al locului Tiron Popa, cantor „Cotora Toderu” și curator Sima Nicolae”, conform unei însemnări cu litere latine de pe carte, semnată de M. Juonasiu”, probabil un urmaș al celui menționat, învățător și el, de la care cartea deosebit de valoroasă prin vechimea și proveniența sa de dincolo de munți a rămas în patrimoniul Bisericii satului (din 1882 putem crede până în ziua de azi, inclusiv prin intermediul unui anume Simion, care a jucat și el un rol în această privință).

Însă interesul pentru o atare tipăritură românească veche de București al unor învățători ai locului pare deosebit de relevant pentru atașamentul lor viu, manifestat față de o tradiție bisericească și culturală mai veche, raportabilă la ideea de românitare în întregimea sa (dincolo de granițele despărțitoare în diferite epoci istorice, inclusiv pe la 1881-1882, când orientarea respectivă putea avea implicații de conștiință națională realmente cristalizată ca atare), faptul respectiv putând fi racordat oarecum, peste timp, și prezenței din prima jumătate a secolului al XVIII-lea la Gârbova de Sus, a unui preot originar din Țara Românească, deosebit de semnificativă și ea pentru aceste raporturi culturale și spirituale (inclusiv politice în subsidiar) panromânești îndelungate, realmente petrecute înaintea realizării unirii politice din 1918 (pe care au și pregătit-o la nivelul mentalului comun).

Iar atașamentul plin de venerare a unui trecut cultural comun, de mare vechime, al unor dascăli al locului este și el plin de semnificații pentru orizontul spiritual și identitar al unor oameni relativ simpli, dar, cu o bună educație individuală, viețuitori la țară la vremea respectivă, care dovedeau o bună cunoaștere a valorilor patrimoniale ale românității (!).

Din păcate exemplarul nu are decât însemnări moderne referitoare la fenomenele vremii din 1895 (care își au valoarea lor istorică desigur), dar nu servesc la rescrierea circulației în spațiu și timp a exemplarului, astfel că nu putem estima modul în care s-a deplasat el în timp înainte de a intra în posesia

¹¹¹ *Ibidem*, p. 54.

¹¹² *Ibidem*, p. 47, 53. Autoarea afirmă că dascălul Demetriu era fiul preotului local „Popa Chirion”, ceea ce și explică accesul celor doi tineri la o carte de slujbă importantă a bisericii din Gârbova de Sus, pe care o prețuiau deși ea era un produs tipografic al Blajului, vechi de mai bine de 100 de ani (!).

¹¹³ BRV, II, 454, p. 275-276; Sima 2022, p. 55-62.

învățătorului respectiv și de-a ajunge tardiv, dar în mod plin de semnificații, la Gârbova de Sus.

8. *Triodion*, Blaj, 1800 (Exemplarul de la Biserica Ortodoxă din Gârbova de Sus)¹¹⁴

Cartea a fost cumpărată cu banii Bisericii (adică cu „14” (?) „flor[ini] [renani]”¹¹⁵), probabil nu la mult timp după apariția ediției respective, anume la începutul secolului al XIX-lea, conform unei însemnări cu chirilice (care se încheia cu binecunoscutul blestem referitor la cei 318 Sfinți Părinți de la Nicheea cu puterea lor de a-i pedepsi drastic pe rău făcători¹¹⁶), de pe foaia de titlu, din păcate tăiată aproape integral la o relegare ulterioară a cărții (din 1913¹¹⁷), astfel încât textul său nu mai poate fi restituit decât mult împuținat. La sfârșit, pe ultima filă nenumerotată s-a reluat cu detalieri, se pare, informația referitoare la suma cu care s-a cumpărat cartea, dar, din nou, textul nu a putut fi restituit integral (și referința părea a fi, de data aceea la „13 zloți”^{118!}).

9. [*Psaltire*], [București], [1820] (exemplarul de la Biserica Ortodoxă din Gârbova de Sus)¹¹⁹

Pentru identificarea fără dubii a ediției, ceea ce nu s-a făcut anterior, se pot compara ilustrațiile exemplarului incluse în lucrarea des citată de noi, acum, cu cele care îi aparțin ediției *Psaltirii* de București, din 1820, publicate cu mare scrupulozitate și corectitudine într-un repertoriu xilografic apărut în 2015¹²⁰, în cadrul căruia s-a încercat și înscrierea textual-explicativă a ilustrațiilor mai

¹¹⁴ BRV, II, 629, p. 420; Sima 2022, p. 68-72.

¹¹⁵ *Ibidem*, p. 68.

¹¹⁶ *Ibidem*.

¹¹⁷ *Ibidem*. Confesiunea probabil neunită a celor doi enoriași, soț și soție, anume: „robii lui Dumnezeu Mihăilă Cristea și soția sa Susana”, care au plătit 4 florini – cost ce face trimiteră la o perioadă mai veche, din prima jumătate a secolului al XIX-lea, însă! – pentru relegarea exemplarului, ne sugerează ideea că volumul provenea din zestrea bisericii neunite (în condițiile în care putem crede că în 1913, dar și anterior, la Gârbova de Sus nu mai exista de mult o parohie unită). E interesant că în 20 noiembrie 1916 se făceau referiri la înmormântarea unui preot greco-oriental al locului, putem crede, anume a lui Corneliu Popa (conform unei însemnări cu litere latine a învățătorului Iosif Marian), ceea ce leagă istoria tipăriturii respective, destul de veche (în tot cazul), de epoca modernă propriu-zisă a satului, dinainte de 1918.

¹¹⁸ *Ibidem*.

¹¹⁹ BRV, III, 342; IV, 305; Sima 2022, p. 73-82.

¹²⁰ Tatay, Tatai-Baltă 2015, p. 275, fig. 168 (foaia de titlu, bogat ornamentată), dar mai ales p. 411, fig. 453 (luxurianta reprezentare a „Regelui David” înconjurat de scene din viața sa, care există și în exemplarul de la Gârbova de Sus), p. 492, fig. 638 (un frontispiciu cu „Sfânta Treime înconjurată de cei 4 Evangheliști”), p. 504, fig. 704 (vignetă mare, triunghiulară, cu înger) etc. Frumusețea xilografurilor acestei tipărituri este aparte, dar din păcate exemplarul de la Gârbova de Sus este destul de deteriorat, or, tocmai valoarea sa specială (inclusiv artistică) ar revendica o restaurare profesionistă.

importante ale ediției respective (până la nivel de frontispicii, viniete și litere ornate, selectate cu acribie)¹²¹.

Proveniența volumului este de dincolo de munți din Valahia/ Țara Românească/ Principatul devenit apoi Regatul României/, unde el se mai afla în 6 iunie 1875, în posesia unui preot, Călin Niculescu – probabil, chiar la București –, de la care era cumpărat în 1886 de Hagi Petru D. Popescu cu „15 franci” (ceea ce ar fi putut corespunde sumei de 15 lei – supranumiți doar „franci” în limbajul uzual al vremii –, cu probabilitate), dar cum a ajuns el la Gârbova de Sus nu se poate restabili din păcate pe baza încă incoerentelor însemnări manuscrise de pe filele sale (realizate cu litere latine, dar rămase tot incifrate pentru noi), care la o reexaminare mai atentă s-ar putea clarifica eventual mai mult.

Și așa, cu o circulație de secol al XIX-lea în Țara Românească/ România de dincolo de munți/, volumul este extrem de interesant și constituie un exemplar cu deosebită valoare patrimonială, chiar bibliofilă ridicată, dată fiind îndeosebi ilustrația sa xilografată de foarte bună calitate și deosebit de bogată (ceea ce ar revendica și restaurarea sa).

Alte volume cu valoare patrimonială incontestabilă tipărite tot cu chirilice (sau cu litere latine), deși ele provin din ediții moderne de carte nu propriu-zis vechi (toate cele din urmă fiind considerate din principiu de patrimoniu!), adică de după 1830, mult apreciable atât în sine prin raportare la edițiile din care provin, cât și la istoria locală (zonală) a comunității de credincioși neuniți/ greco-orientali/ și ortodocși/ de la Gârbova de Sus sunt (dar nu insistăm asupra lor, ci, doar le enumerăm rapid la ora actuală): 1. *Eugolghion adecă Moltvenic bogat*, Sibiu, 1849 (cu litere chirilice)¹²², 2. *Mineiul pe luna Ianuarie*, Sibiu, 1853¹²³; 3. *Mineiul de luna Februarie*, Sibiu, 1853¹²⁴; 4. *Mineiul pe luna Martie*, Sibiu, 1853¹²⁵; 5. *Mineiul pe luna Aprilie*, Sibiu, 1854¹²⁶; 6. *Mineiul pe luna Mai*, Sibiu, 1854¹²⁷; 7. *Mineiul pe luna Iunie*, Sibiu, 1854¹²⁸; 8. *Mineiul pe luna Iulie*, Sibiu, 1854¹²⁹; 9. *Mineiul pe luna August*, Sibiu, 1854¹³⁰; 10. *Mineiul pe luna Septembrie*, Sibiu, 1855¹³¹; 11. *Mineiul pe luna Octombrie*, Sibiu, 1855¹³²;

¹²¹ Sima 2022, p. 145-148.

¹²² *Ibidem*, p. 83-84.

¹²³ *Ibidem*, p. 85-86.

¹²⁴ *Ibidem*, p. 87-89.

¹²⁵ *Ibidem*, p. 90-91.

¹²⁶ *Ibidem*, p. 92-94.

¹²⁷ *Ibidem*, p. 95-97.

¹²⁸ *Ibidem*, p. 98-100.

¹²⁹ *Ibidem*, p. 101-103.

¹³⁰ *Ibidem*, p. 104-105.

¹³¹ *Ibidem*, p. 106-108.

¹³² *Ibidem*, p. 109-110.

12. *Mineiul pe luna Noiembrie*, Sibiu, 1856¹³³; 13. *Mineiul pe luna Decembrie*, Sibiu, 1856¹³⁴; 14. *Apostol*, Buzău, 1869 (cu litere latine)¹³⁵; 15. *Noul Testament*, București, 1885 (cu litere chirilice; colligat cu *Cartea Psalmilor*, București, 1885)¹³⁶; 16. *Cartea Psalmilor*, București, 1885 (cu litere chirilice; colligat cu *Noul Testament*, București, 1885)¹³⁷; 17. *Liturghii*, București, 1887¹³⁸; 18. *Penticostar*, București, 1889 (cu litere latine)¹³⁹; 19. *Octoih Mare*, București, 1890 (cu litere latine)¹⁴⁰; 20. *Orologiu*, București, 1896 (cu litere latine dar, cu aspect tradițional, sub aspect grafic)¹⁴¹; 21. *Triodiu*, București, 1897 (cu litere latine, dar cu aspect grafic tradițional)¹⁴²; 22. *Cuventări bisericesci*, Sibiu, 1899 (cu litere latine)¹⁴³; 23. *Apostol*, Sibiu, 1917 (cu litere latine)¹⁴⁴; *Octoih mic*, Sibiu 1918 (cu litere latine)¹⁴⁵, cărora li se mai adaugă câteva cărți bisericesti contemporane editate tot pe vechiul calapod grafic (dar cu tehnici de tipărire înnoite), cum ar fi: 24. *Evanghelie*, București, 1923 (cu litere latine, dar de certă factură concepțională grafică tradițională)¹⁴⁶; 25. *Colecțiune de Cântări bisericesti*, București, 1929 (cu litere latine)¹⁴⁷; 26. *Anastasimar*, [București], 1930¹⁴⁸.

O ediție greu de identificat, deoarece pare a nu figura în *Bibliografia românească modernă*¹⁴⁹, pare a fi cea a unui *Minologhion* de București, de după 1830 și dinaintea de 1852¹⁵⁰, tipărit cu litere latine, pe care urmează să îl cercetăm într-o altă etapă de lucru.

¹³³ *Ibidem*, p. 111-113.

¹³⁴ *Ibidem*, p. 114-116.

¹³⁵ *Ibidem* p. 117-118.

¹³⁶ *Ibidem* p. 119-120.

¹³⁷ *Ibidem*, p. 120.

¹³⁸ *Ibidem*, p. 121-124.

¹³⁹ *Ibidem*, p. 125-128.

¹⁴⁰ *Ibidem*, p. 129-131.

¹⁴¹ *Ibidem*, p. 132-135.

¹⁴² *Ibidem*, p. 136-138.

¹⁴³ *Ibidem*, p. 139-141.

¹⁴⁴ *Ibidem*, p. 142-144.

¹⁴⁵ *Ibidem* p. 145-150.

¹⁴⁶ *Ibidem*, p. 151-155.

¹⁴⁷ *Ibidem*, p. 156-158.

¹⁴⁸ *Ibidem*, p. 159-160.

¹⁴⁹ *Vezi* BRV, I 1989; III, 1989, *passim*.

¹⁵⁰ Sima 2022, p. 66-67 (tipăritură considerată ca fiind dinaintea de 1800, dar, în nici un caz ea nu este de secol al XVIII-lea deoarece are textul editat cu litere latine, nici din primele trei decenii ale secolului al XIX-lea; ea prezintă o ilustrație xilogravată multiplicată tipografic după negative produse înainte de 1830, ca de exemplu o reprezentare a „Duminicii tuturor Sfinților” absolut identică cu cea imprimată în *Apostolul* de București din 1820; *vezi* Tatay, Tatai-Baltă 2015, p. 407, fig. 446, ceea ce ne face să credem că și acest *Minologhion* a fost imprimat la București post 1830

Sintetizând, putem afirma că în ziua de astăzi se păstrează la biserica cu hramul „Sfântului Nicolae” din Gârbova de Sus un număr de cel puțin 9 tipărituri vechi românești de certă valoare patrimonială, imprimate înainte de 1830 (două dintre ele în secolul al XVII-lea), dintre care 4 fuseseră imprimate în afara arcului carpatic la Iași și București, iar restul de 5 erau tipărituri ardelenesti de Bălgrad și Blaj, dar nu toate au avut o sedentarizare reală acolo, de prin secolele al XVII-lea - al XVIII-lea, anume din secolele în care au fost imprimate sau chiar din preajma anilor lor de editare). Ca achiziții comunitare de epocă, foarte importante, pot fi considerate îndeosebi *Chiriacodromionul* de Bălgrad din 1699 și unul de *Strastnicele* de Blaj din 1753 (pe lângă extrem de valoroasa *Cazanie a lui Varlaam*, din 1643, rămasă în sat de la popa Mihăilă), care au fost realmente achiziționate în preajma aparițiilor lor și conțin interesante informații de istorie locală (cazul îndeosebi al ultimului exemplar reamintit). Din cele 9 exemplare existente încă, 4 erau de Blaj și 3 de București, ceea ce relevă faptul că neuniții de la Gârbova de Sus nu au avut nici o reticență față de tipăriturile unite blăjene, dimpotrivă, chiar o atracție specială pentru ele.

Din păcate, nu am identificat arhivistic încă nicio listă de cărți bisericești ale parohiei neunite de la Gârbova de Sus, fie ea și de secol al XIX-lea, care ne-ar fi putut lămuri mai mult ce titluri existau acolo cu adevărat, inclusiv pe parcursul secolului anterior.

III. Repere istorice inedite

Câteva date istorice interesante referitoare la parohia neunită de la Gârbova de Sus pot fi extrase dintr-un document intitulat „*Status personalis Ecclesiae Graeco - Non Unitae/ 1823*”, care urmărea să-i aibă în evidență pe slujitorii bisericilor arondate Protopopiatului neunit al Bălgradului, conscripție de uz intern, începută în 1823, conținând și unele completări din 1855, sau din anii anteriori, păstrată în colecția de documente a Muzeului Național al Unirii din Alba Iulia¹⁵¹.

Astfel, în 1823, parohul neunit al locului, unic (fără alt ortac de preoție), era Dimitrie Popovici¹⁵², cu probabilitate fiu (sau nu), poate doar urmaș de cin

și cu probabilitate ante 1852, când începea să apară seria celebrelor *Minee* din același centru tipografic extracarpatic).

¹⁵¹ MNUIAI, *Colecția de documente*, inv. nr. 3503 (Nr. 20).

¹⁵² *Loc. cit.* După Sima 2022, p. 26, autoare care a recoltat informații din arhiva parohială, preotul Dimitrie Popovici a fost paroh al locului începând din 1809, până în 1847 (dar el era încă în activitate și în 1848-1849), trăind de fapt până la frumoasa vârstă de 96 de ani, decedând în anul 1857. Ca atare, putem considera că Dimitrie Popovici se născuse prin 1761, iar în acest caz pare cumva evident că el nu putea fi fiul lui Ioan Popovici, care a păstorit la Gârbova de Sus în anii 1780-1809, doar dacă cel din urmă nu s-ar fi preoțit la o vârstă nu neapărat tânără, ci pe la vreo 40 de ani și mai bine (ceea ce nu este chiar de exclus)! El putea fi și fiul lui Teodor sau Toader Popovici cel hirotonit în 1763 – deși nu avem dovezi documentare propriu-zise în acest sens –, sau, de ce nu, chiar și al preotului Mihăilă de pe la 1763-1764 sau 1768 (cel puțin)! Oricum, despre

(nerudă deși ei păreau a fi fost mai de grabă înrudiți) al fostului preot Ioan, hirotonit în 1780, care nu știm cât timp a funcționat la Gârbova de Sus după 1805, poate, numai până prin preajma anului 1809, după aproape 30 de ani de pastorație locală.

Dimitrie Popovici slujea în 1823 la biserica având hramul „Sfântului Nicolae” (care nu putea fi în mod cert decât cea de lemn existentă în sat din 1707), curator fiind „Tiorean Toader”, dascăl al școlii confesionale și cantor bisericesc: Mihăilă Cotoară („Kotoră Mihăilă”), crâstnic: Nicolae Moisă, clopotar: „Ioan [al] Pop[ii]”, iar „titori”: Dumitru „Boncă”, Dumiru „Todor (?)”, „Mitră Popa” - în dreptul celor trei, spre dreapta fiind trecut numele „Popa Mitri[i]”, apoi lista primă, din 1823, continua cu: „Sima P[...]”, „Sima I[...]”, „Cotoară Ion”, „Moisă Nicolae” și „Cotoară Zaharie” – primii doi, fiind tăiați (sau anulați) ulterior și înlocuiți¹⁵³ cu: „Sima Sofron”, „Cotoară Toader”, „G[...] Mihlia” – și știm că numele *Miclea* era vechi în sat, de prin secolul al XVI-lea, ceea ce ni se pare relevant pentru continuitatea seculară a comunității respective de creștini inclusiv a antroponimelor uzitate predilect acolo prin tradiție atât de îndelungată –, „Suci (?) Iacov”, „Sima Gavril” și „Sima To[a]der”¹⁵⁴, care păreau a fi fost „titori” din 1855 (!).

Numărul credincioșilor neuniți din Gârbova de Sus se cifra în 1829 la 86 de familii, cu 475 suflete¹⁵⁵, iar păstorul lor sufletească activ în mod sigur era același Dimitrie Popovici din 1823 și 1809, care a activat și în timpul revoluției din 1848-1849¹⁵⁶.

Preotul respectiv raporta pierderi importante suferite de comunitate în timpul confruntărilor cu revoluționarii maghiari, îndeosebi distrugerea cărților și odoarelor bisericești¹⁵⁷ – ceea ce corespundea unui adevărat dezastru pentru

acest preot de la Gârbova de Sus care a trecut alături de enoriașii săi prin grelele încercări ale anilor 1848-1849 știm și că fusese hirotonit în 14 iunie 1809, de către Episcopul Pavel Avacumovici al Aradului (activ în anii 1786-1815) (vezi Suci 2011, p. 103) în condițiile unei *sedis vacante* a scaunului episcopal transilvan, instituită după Gherasim Adamovici.

¹⁵³ De fapt, se pare toți cei menționați în prima listă (cea din 1823).

¹⁵⁴ MNUAI, *Colecția de documente*, inv. nr. 3503.

¹⁵⁵ *Loc. cit.*, filă nenumărată de la finele documentului. Și, observăm că numărul credincioșilor era destul de mult micșinat față de 1805, cu probabilitate din cauza diferitelor evenimente nedorite (războaie, molime, calamități naturale, deși ele nu lipsiseră nici la finele secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea până în 1805, dar mai apoi au fost și ani de foamete efectivă, de mari încercări economice și depreciere monetară etc. în Transilvania).

¹⁵⁶ Suci 2011, p. 103.

¹⁵⁷ *Ibidem*; ceea ce explică și faptul că nu s-au păstrat la Gârbova de Sus mai multe cărți vechi, cele moderne, de după 1848-1849, înlocuind, se pare, aceste pierderi regretabile, printre care s-ar fi putut număra și exemplare de secol al XVII-lea, cu probabilitate (poate, și cărți slavone sau slavoromâne, chiar și românești, de secol al XVI-lea, mai puțin probabil, dar, nu chiar exclusiv), inclusiv o serie mai veche a *Mineelor* (eventual de Râmnic, sau de Buda etc.), care lipsă, mult resimțită, pare că a fost remediată, abia prin 1875, prin achiziția celor de Sibiu, din anii 1853-1856. Satul a

comunitate –, inclusiv moartea nenaturală („silnică”) a 4 bărbați (în timp ce morțile naturale se ridicau în anul 1848 la 12 bărbați și 18 femei), precum și faptul că populația satului se compunea din 423 suflete, dintre care 219 erau bărbați și 204 femei, relevându-se și detaliul de loc benefic, legat de faptul că nu mai exista nici dascăl bisericesc (semn că fostul dascăl și cantor bisericesc al satului, Mihăilă Cotoară, din 1823, nu mai activa), nici școală confesională – oare de ce dispăruse și localul de școală? –, în acel moment, la Gârbova de Sus, ceea ce constituia un veritabil regres față de situația din 1823, în privința practicării învățământului confesional pe plan local (și nu numai).

În 31 decembrie 1849 fusese hirotonit ca preot și hirotesit ca duhovnic, Chirion Popu, un candidat la preoție al locului (fiul preotului dinaintea sa), de către însuși Episcopul Andrei Șaguna de la Sibiu¹⁵⁸ (ceea ce însemna și că perioada de pastorație a mai vechiului preot din 1809-1823 și ulterior de până pe la 1848-1849, Dimitrie Popovici, se sfârșise, după 4 decenii de activitate intens susținută, el fiind pensionat).

Consemnările editate efectuate de Ioana Rustoiu în 2009 pe bază de documente de arhivă sunt deosebit de importante deoarece ele relevă faptul că în 1865, de bună seamă și în 1849 (sau și anterior în 1823, până spre 1760-1762), biserica neuniților din Gârbova de Sus fusese cea de lemn din 1707, ceea ce este extrem de important și retroactiv, pentru clarificarea situației lăcașurilor bisericești ale satului din anii 1760-1762, când, în lumina acestor informații documentare de mai târziu, devine cert peste timp faptul că uniților le revenise mai vechea biserică de zid „din Deal”, iar neuniților cea de lemn al cărei hram a fost de la început cel al „Sfântului Nicolae”, dar nu știm încă din păcate din surse documentare absolut certe care a fost hramul bisericii de zid „din Deal” – cu probabilitate, cel al „Sfinților Arhangheli Mihail și Gavrilă” (de unde poate și predilecția îndelungată a unora dintre locuitorii satului pentru numele de persoană masculin, Mihail sau Mihăilă, dar de fapt nu știm nimic certificat documentar în acest sens, doar intuim că așa se produsese faptele respective¹⁵⁹).

Preotul „Chirion” Popovici hirotonit în 31 decembrie 1849 (nu în 1853, cum se consemnează curent, se pare, în înșiruirea cronologică a preoților locali, de la biserica din Gârbova de Sus¹⁶⁰), ar fi activat, cu unele suspendări, până în

fost jefuit, dar, totuși, Biserica de lemn a neuniților a rămas în picioare! În alte locuri – la Măgina, de exemplu – dezastrul a fost și mai mare (!) (Suciu 2011, *passim*).

¹⁵⁸ Rustoiu 2009, p. 402.

¹⁵⁹ Această versiune ar explica eventual și existența încă la Biserica din Gârbova de Sus a frumoasei reprezentări a „Arhanghelului Mihail”, într-o icoană pe lemn realmente veche (cum am mai avansat ideea anterior).

¹⁶⁰ Sima 2022, p. 26.

„6 iulie 1886”¹⁶¹, lui datorându-i-se în bună măsură și achiziționarea unora dintre importante cărți de cult moderne ale Bisericii, păstrate încă, prezentate succint și de noi anterior.

Un deosebit de interesant document original, redactat de însăși mâna popii „Chirion” (sau Tirion) Popovici, în 21 octombrie 1854, la Gârbova de Sus, adeverit și de „titorii” aceluși moment, oferă indicii despre potențele economice de loc neglijabile ale locuitorilor satului, așa cum se oglindeau ele în statutul dotațional material al Bisericii cu Hramul „Sfântul Nicolae”.

Astfel, intitulat „Moșiile Bisericii din Gârbova de Sus”¹⁶² (redactat cu o frumoasă scriitură, realizată cu litere de tranziție așa cum cereau uzanțele epocii, de cel care îl și semna la sfârșit), documentul relevă următorul text (pe care îl redăm în întregime):

„I. din lăuntru în Sat/

1. Locu de casă parochială, cu grădină cu pomi cu tot/ ca de 1 găleată – vecini cătră răsărit și de cătră apus parohul Kirion Pop/.

2. Altă grădină cu Kasă jelerească in Ko[a]sta Morii/ iară ca de 1 găleată – vecini de cătră răsărit/ Parohul Kirion Pop și de cătră apus Mihail Pop[-]/ uță¹⁶³/.

II. din afară/.

1. În pădurea Bisericii[i] un pământ arători[u] ca de/ 2 gălete – vecini de toate laturile pădurea Bisericii/.

2. La Crucea/ sau la Tou: 1 un pământ arători[u] ca de 1 găleată – vecinii de cătră răsărit Nicolae/ Tireon și de cătră apus Ioan Bedelean a[l] Magdii/.

3. Pe pod. un pământ ce merje ku (?) kapul întrăușel[e]¹⁶⁴ (?)/ ca de 1 găleată – vecinii de cătră răsărit Toma Mija¹⁶⁵ (?) și de cătră apus Toader Gociu (?)/.

4. În funațe la pruni: un pământ arătoriu de 2 ferdele/ mici – vecinii despre răsărit Ștefan Gociu (?) și despre apus/ Kirion Pop./

5. În luncă alt pământ parte arătoriu parte kositor ca de 3/ ferdere (sic!) – vecinii despre răsărit Popa Toader despre/ apus Tiorean Nikolae/.

6. În Kâmp. 1 dărab Kositoriu de ca 2 Kară/ de fân – vecini despre răsărit Suci Nikolae, despre/ apus Boncă Mihăilă/.

7. Iară în Kâmp un loku kositoriu iară ca de/ 2 kară de fân – vecinii de cătră răsărit Tiorean/ Mihăilă și despre apus Kristea Mihăilă/

¹⁶¹ *Ibidem*.

¹⁶² MNUAI, *Colecția de documente*, inv. nr. 3503 (pe o filă suplimentară atașată conscrierii propriu-zise a personalului bisericii respective din anii 1823-1855).

¹⁶³ Să fi fost acesta un urmaș al popii Mihăilă din 1763-1764 și 1768 (activ la Gârbova de Sus în preajma anilor menționați, nu știm exact cât timp anume), care sâtean mirean din 1854 era alintat de localnici în semn de simpatie – se pare – cu diminutivul respectiv, deși el nu părea a fi fost preot (ci, doar, eventual fiu de popă).

¹⁶⁴ Probabil „între ușele” (?), un toponim local pe care nu ni-l explicăm.

¹⁶⁵ Sau „Mira” (?).

N. B. aceste, până aici, sânt dăruite spre folo[-]/ sirea Parohului lokului:/

8. În luncă, casa cu mo[a]ră de făină cu grădină lân[-]/ gă ea ca de 3 ferdele peste tot – vecinii despre răsărit/ drumul Satului și despre apus Valea – pentru Ka[re]/ să plătească arânda la Biserică 3 florinț[i] pe an//.

9. La Krucea Mice¹⁶⁶ (?) un locu arătoriu ca de 1 găleată/ - vecinii despre răsărit Kirion Pop Parohul și des[-]/ pre apus drumul cătră Râmeț/.

10. Întrăușele (sic!) o grădină ku loku kositoriu un pământ[-]/ nt ca de 6 ferdele – vecinii despre răsărit Sima Toader/ despre apus Tiorean Dănuț/.

11. Un dărab de pădure în Gurghiel lungă ca de/ 200. și lată ca de 100. de stânjini – în vecinătate de/ to[a]te laturile cu pământurile arătoare ale Satului./

12. În Mlaci alt dărab de pădure ca de 50 de lun[-]/ gă și de 40 Stânjini de lată – vecini despre răsă[-]/ rit Valea Mică și despre apus Pădurea Satului./

Care toate din vechime s[-]au fost spre folosul Parohului și al Bisericii/ Gârbova de Sus. 21 Okt[omvrie] [1]854. Neștiindu[-]se de cine sânt dăruite/ Tiron Popovici m. p./ Paroh locului/ × Mihail Tiorean Kurator/ × Toader Sima/ × Sofronie Sima/ × Dimitriu Popa¹⁶⁷/ × Nikolae Moisii//”.

După cum se poate observa, pe lângă folosințele oferite de calitatea de slujitor al Bisericii, importante și variate, constând din diferite case și grădini, din locuri arătoare sau de cosit, din păduri, una dintre ele de loc mică – de 200 pe 100 stânjini – chiar și dintr-o moară (nu se menționează însă nici o vie a bisericii, deși pe la 1753 dotația bisericească de la Gârbova de Sus includea de bună seamă și o vie trecută în proprietate bisericească), preotul paroh al locului „Chirion” sau latinizat „Tiron” Popovici, cum se pare că îi plăcea să își spună, mai avea diferite posesiuni individuale, ceea ce relevă faptul că era un om cu o bună stare materială, la începutul celei de-a doua jumătăți a secolului al XIX-lea și nici situația economică în general a sătenilor nu era chiar rea, de vreme ce ei îi putuseră asigura parohului și Bisericii locale o destul de importantă înzestrare în bunuri imobiliare și venituri destul de sigure, din proprietăți imobiliare.

List of Illustrations

Fig. 1. Documentary data on the Orthodox parish of Gârbova de Sus from 1823-1855

Fig. 2. List of the inventory goods of the Orthodox Parish of Gârbova de Sus recorded on October 24, 1854

Fig. 3. List of the inventory goods of the Orthodox Parish of Gârbova de Sus recorded on October 24, 1854

¹⁶⁶ Probabil „Mare”, cu „r” latin nu de tranziție.

¹⁶⁷ Acest titor (sau adevăritor) era de bună seamă fostul paroh al satului de până în 1849, aflat la o vârstă înaintată (deja), tatăl preotului în funcțiune „Chirion” sau Tiron Popovici.

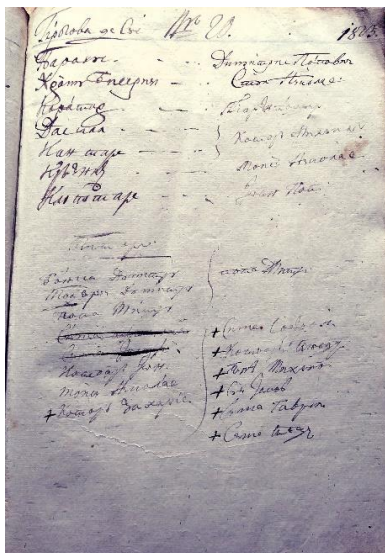

Fig. 1 - Date documentare referitoare la Parohia ortodox de la Gârbova de Sus din anii 1823-1855.

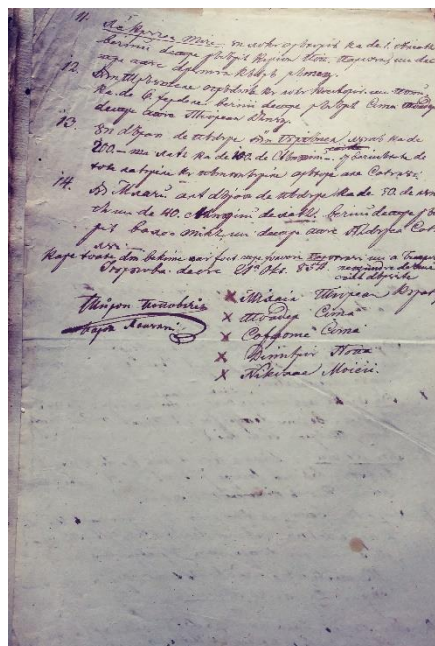
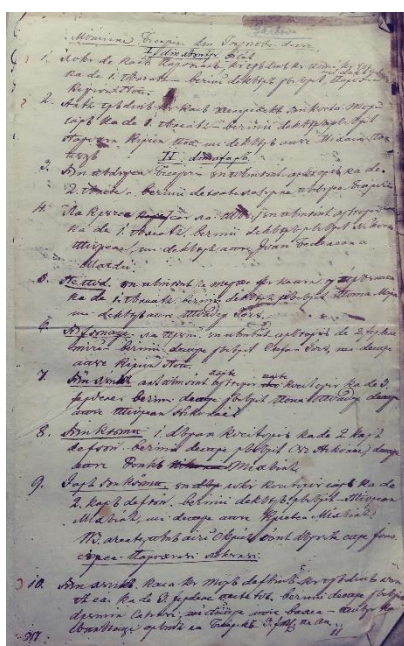

Fig. 2-3 - „Moșiile Bisericii din Gârbova de Sus”, foaie nenumărată intercalată după cea rezervată Bisericii de la Gârbova de Sus, din 1854.

Abrevieri bibliografice

- Burnichioiu 2012 – Ileana Burnichioiu, „Așezări, domenii și biserici în Transilvania medievală (I), în *Arhitectura religioasă medievală din Transilvania/ Középkori egyházi építészet Erdélyben/Medieval Ecclesiastical Architecture in Transylvania*”, Satu Mare, 2012, p. 1-21
- Câmpeanu 2009 – Remus Câmpeanu, Anca Cîmpian (coordonatori), Varga Attila, Greta Monica Miron, Mirela Popa-Andrei, Anton Dörner, *În spiritul Europei moderne. Administrația și confesiunile din Transilvania în perioada reformismului terezian și iosefin (1740-1790)*, Cluj Napoca, 2009
- Cristache Panait [1987] – Ioana Cristache Panait, *Biserici de lemn, monumente istorice din Episcopia Alba Iuliei, mărturii de continuitate și creație românească*, Alba Iulia, Alba Iulia, 1987
- Dreghiciu 1988-1991 – Doina Dreghiciu, „Legători de cărți consemnați în însemnări olografe de pe tipărituri românești vechi din județul Alba (secolul al XVIII-lea și prima jumătate a secolului al XIX-lea)”, în *Sargetia*, XXI-XXIV, 1988-1991, p. 197-205
- Dumitran 2012 – Ana Dumitran, „Pictura românească în județul Alba până la mijlocul secolului al XIX-lea. Demersuri pentru o bază de date”, în *Patrimonium apulense*, XII, 2012, p. 7-387
- Dumitran, Dumitran, Laslo – Daniel Dumitran, Ana Dumitran, Florean Adrian Laslo, „... virtuti decreti tolerantiae beneficia clero graeci restituenda...”. *Biserica românească din Transilvania în izvoarele statistice ale anului 1767*, Alba Iulia, 2009
- Fleșer 1999 – Gheorghe Fleșer, *Valori ale arhitecturii religioase românești din județul Alba. Biserici de zid*, Alba Iulia, 1999
- Josan, Fleșer, Dumitran 1996 – Nicolae Josan, Gheorghe Fleșer, Ana Dumitran, *Oameni și fapte din trecutul județului Alba în memoria urmașilor*, Alba Iulia, 1996.
- Mircea 2008 – Gabriela Mircea, *Tipografia din Blaj în anii 1747-1830*, Alba Iulia, 2008.
- Mircea 2013 – Gabriela Mircea, „The Typography of Blaj (1747-1830) a Cohesive Factor of Transylvanian Romanian Identity. Printing Products and People in 1777”, în *Transylvania in the Eighteenth Century. Aspects of Regional Identity (Edited by Laua Stanciu and Cosmin Popa Gorjanu)*, Cluj Napoca, 2013
- Miron 2004 – Greta Monica Miron, „...poruncește, scoală-te, du-te, propovăduiește...”. *Biserica Greco-Catolică din Transilvania. Cler și enoriași (1697-1782)*, Cluj Napoca, 2004
- Pop 2017 – Ioan Aurel Pop, „Din mâinile valahilor schismatici...”. *Românii și puterea în Regatul Ungariei medievale (secolele XIII-XIV)*, Cluj-Napoca, 2017
- Retegan 2006 – Simion Retegan, *Parohii, biserici și preoți greco-catolici din Transilvania la mijlocul secolului al XIX-lea (1849-1875)*, Cluj-Napoca, 2006
- Popa 1986 – Liliana Popa, „Simion Pantea, editor și răspânditor de carte românească”, în *Apulum*, XXIII, 1986, p. 239-244
- Porumb 1998 – Marius Porumb, *Dicționar de pictură veche românească din Transilvania. Sec. XIII-XVIII*, București, 1998
- Porumb 1978 – Marius Porumb, „Biserica ortodoxă din Gârbova de Sus (jud. Alba), un vechi monument de arhitectură medievală românească”, în *Acta Musei Napocensis*, XV, 1978, p. 308-310
- Repertoriul 1995 – *Repertoriul arheologic al Județului Alba* (Editori: Vasile Moga și Horia Ciugudean), Bibliotheca Musei Apulensis, II, Alba Iulia, 1995
- Rustoiu 2009 – Ioana Rustoiu, „Protopopiatul ortodox Alba Iulia între 1865-1872”, în *Patrimonium apulense*, IX, 2009, p. 391-426

- Schematismus 1835 – *Schematismus venerabilis Cleri graeci ritus catholicorum Dioceseos Fogarasiensis in Transilvania pro Anno a Christo Nato MDCCCXXXV...*, Blasii, Typis Seminarii Dioecesanii, [1835]
- Schematismus 1842 – *Schematismus venerabilis Cleri graeci ritus catholicorum Dioceseos Fogarasiensis in Transilvania pro Anno a Christo Nato MDCCCXLII...*, Blasii, Typis Seminarii Dioecesanii, [1842]
- Sima 2011 – Istina Sima, *Monografia satului Gârbova de Sus, Județul Alba*, Alba Iulia, 2011.
- Sima 2022 – Istina Sima, *Monografia bisericii ortodoxe „Sfântul Nicolae”, Gârbova de Sus, județul Alba*, Cluj-Napoca, 2022
- Suciu 1967 – Coriolan Suciu, *Dicționar istoric al localităților din Transilvania*, Vol. I (A-N), București, 1967
- Suciu 2011 – Dumitru Suciu, *Soldați fără uniformă ai landsturmului românesc și starea protopopiatelor ortodoxe din Transilvania, după războiul național din 1848-1849*, Cluj-Napoca, 2011
- Șematismul 1900 – *Șematismul veneratului cler al Arhiepiscopiei metropolitane greco-catolice române de Alba Iulia și Făgăraș pre Anul Domnului 1900, de la Sânta Unire 200*, Blaj, 1900
- Tatay, Tatai-Baltă 2015 – Anca Elisabeta Tatay, Cornel Tatai-Baltă, *Xilogravura din cartea românească veche tipărită la București (1582-1830)*, Cluj Napoca, 2015
- Tătar 2003 – Octavian Tătar, „*Considerații privind biserica medievală catolică de la Gârbova de Jos, Județul Alba*”, în *Terra Septemcastrensis*, II, 2003, p. 213-223

